

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

NUMMER 12
DECEMBER

1998

SLÆGTFORSKERNES BIBLIOTEK

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af
Historisk
Samfund
for Sønderjylland

Abonnementspris

145 kr. årligt incl. moms
og forsendelse.

Enkeltnumre 20 kr. pr. stk.

Farvelagte eller udvidede
enkeltnumre 25 kr. pr. stk.

Ekspedition:

Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
tlf. 74 62 46 83.

Kontortid ma.-to. kl. 9-14.

Redaktion:

Kim Furdal (ansv.)
Institut for
sønderjysk Lokalhistorie
6200 Aabenraa

Lennart Madsen
Haderslev Museum
6100 Haderslev

Carsten Porskrog Rasmussen
Fredenshøj 28
6200 Aabenraa

© Sønderjysk Månedsskrift
og forfatterne

Sats/montage: Aabenraa Fotosats ApS
Tryk: Winds Bogtrykkeri A/S,
Haderslev

I dette nummer:

*Sprogreskripterens betydning for de mennesker,
som skulle føre dem ud i livet* 323
På baggrund af sit slægtshistoriske arbejde tegner lek-
tor, cand.mag. Anna Marie Lebech-Sørensen, et bille-
de af sprogreskripterens betydning for hendes familie.

Østervolden - den glemte vold 333
I foråret 1999 udkommer der en ny bog om Danevirke.
I den anledning skriver forfatterne, arkæolog Nis Hardt
og historikeren Jørgen Kühl, om Østervolden, der ikke
tidligere har fået samme opmærksomhed som resten
af voldanlægget.

*Holmen i Løgumkloster - et museumspolitisk
lærestykke* 337

I Løgumkloster finder man museet Holmen i en gård
fra 1700-tallet, der indtil for nylig rummede en større
samling af moderne nordisk kirkekunst. Fhv. rektor
Jens Kristian Krarup fortæller om museet, dets histo-
rie og afviklingen af Nordisk Kirkeprojekt.

Det sker - på de nordslesvigske museer 346

Bognyt 348

Bagsiden om forsiden 352

Mere end nogen er Theodor August Jes Regenburg
(1815-95) synonym med sprogreskripterne. Landsar-
kivar Hans Schultz Hansen tegner et portræt af Th.
Regenburg og de omstridte reskripter.

Forsidebilledet:

Theodor August Jes Regenburg fotograferet i 1859. Foto: Insti-
tut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Sprogreskripterens betydning for de mennesker, som forvaltede dem

Af ANNA MARIE LEBECH-SØRENSEN

Hvilke konsekvenser fik sprogreskripterne for de lærere, der arbejdede under dem? Lektor, cand.mag. Anna Marie Lebech-Sørensen har set på deres betydning for hendes familie.

Sprogreskripterne

Efter Treårskrigen 1848-1850 blev de såkaldte sprogreskripter indført i de sprogligt set blandede distrikter i Mellemlesvig. Den nordlige grænse fulgte stort set den nuværende landegrænse med undtagelse af Ubjerg og Bovsogne, den sydlige fulgte en linje ca. fra Gelting i øst til Husum i sydvest, hvor hele kystområdet ikke var indbefattet.

Ifølge sprogreskripterne, der er dateret den 7. februar 1851, skulle det danske sprog indføres som skole- og kirkesprog, så det kunne genvinde den plads, som det i tidens løb havde tabt. Selv om det ikke skortede på kritik af reskripterne, slog Flensborg provsti den 26. maj 1852 fast, at der ikke ville ske nogen ændring. I kirkerne skulle der afvekslende prædikes på dansk og på tysk - en lempelig ordning - men dansk skulle allerede samme sommer gøres til undervisningssprog i distrikternes almue- og borgerskoler, ganske vist kun på de lavere niveauer. På de højere skulle det ske, efterhånden som eleverne, der havde modtaget elementærundervisning på og i dansk, kom op i de højere klasser. Tysk sprogundervisning skulle indgå med fire timer ugentligt.

Mange af degnene og lærerne i det

mellemslesvigske område var naturligvis ikke pludselig i stand til at forestå undervisningen på og i dansk. Det skabte i sig selv problemer, men uden var fem lærere allerede i 1850 flygtet over Ejderen til Holsten, og 17 var blevet afskediget. En del blev afskediget i 1851 med pension eller ventepenge på grund af alder og svagelighed, mens enkelte søgte deres afsked og fik ansættelse uden for sprogreskripterens område. Så sent som i 1855 blev der afskediget lærere, fordi de ikke magtede det danske sprog, men der blev i alle tilfælde ydet pension.

Således opstod der en akut lærermangel i området. Det var ikke let at få de ledige embeder besat, og problemet

Daguerreotypi af Ludvig Lebech 19 år gammel. Foto: Anna Marie Lebech-Sørensen.

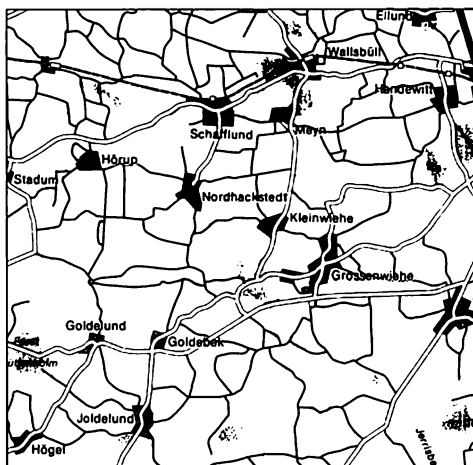
øgedes ved, at der blev oprettet adskillige hjælpelærerstillinger, for at de slesvigske degne og skolelærere, der ikke havde tilstrækkelige dansk kundskaber, kunne bevare deres stillinger.

Allerede i 1843 var tysk blevet indført som obligatorisk fag på Skårup Seminarium på Fyn, og på Jelling Seminarium ved Vejle i Jylland oprettede forstanderen H. J. M. Svendsen, en grundtvigiansk præst, en særlig klasse for de unge mænd, der kunne tænke sig at arbejde under sprogreskripterne. De modtog bl.a. undervisning i tysk, så der var en del dimittender, der kunne forventes at søge til Mellemslesvig.

Fra officielt hold tog man også skridt til at få de nyuddannede seminarister til at påtage sig det vanskelige arbejde. Allerede den 7. marts 1851 meddelte Krigsministeriet til Kirkevisitatoriet i Flensborg, at værnepligtige, der i løbet af året fik ansættelse som skolelærere eller hjælpelærere i hertugdømmet Slesvig, var fritaget for militærtjeneste, så længe de var ansat dér.

Kirkevisitatoriet handlede hurtigt. Den 25. marts rettede man henvendelse til seminarierne i Skårup, Jelling og Jonstrup (ved København), om de havde værnepligtige dimittender, der kunne tænke sig at søge om ansættelse i Flensborg provsti. Mange reflekterede på henvendelsen, og fritagelsen fra militærtjeneste kom derfor også til at omfatte den følgende årgang af dimittender.

De unge lærere, der meldte sig, gjorde det måske for at tjene penge med det samme, men nogle gjorde det uden tvivl også af idealistiske grunde, for i disse år var den nationale bevidsthed stærkt tiltagende i hele Europa. Men de forestillede sig sikkert ikke, hvor problemfyldt en tilværelse de gik ind til. Ubehageligt blev det i mange tilfælde, især for de unge uerfarne hjælpe-

Lidt sydvest for Flensborg finder man Nørre Haksted, hvor Ludvig Lebech virkede i tretten år, inden han måtte flytte i kølvandet på de nationale omvæltninger i 1864.

lærere. De skulle bistå og nærmest overvåge ældre og mere erfarne lærere, der ofte havde tyske sympatier og et godt forhold til egnens befolkning. Der kunne under disse forhold let opstå spændinger, og de unge lærere søgte hurtigst muligt nordpå.

Ludvig V. C. Lebech

En af hjælpelærerne gik det helt anderledes, nemlig min oldefar Ludvig Volrad Claussen Lebech, født den 17. juni 1830 i Jernved ved Ribe og død den 29. december 1914 i Vejle. Af sine mange leveår tilbragte han de tretten i Nørre Haksted sogn i Flensborg provsti, først som hjælpelærer, siden som enelærer og degn. Han arbejdede alle årene under sprogreskripterne, og Nordhacketed, som familien kalder stedet, blev hans skæbne. Jeg og alle hans andre efterkommere ville ikke eksistere, hvis han ikke som 21-årig havde taget den beslutning, at han ville til Slesvig og på fredelig vis kæmpe for det danske sprog.

Ludvig Lebechs far var Josias Jensen

Lebech fra Spandet i nærheden af Ribe, men slægten stammer oprindeligt fra Arnum. Herfra flyttede familien til Toftlund, hvor den boede på ejendommen Lebæk. (Navnet hidrører fra en bæk, der løber lige syd for Toftlund). Josias og fire af hans brødre blev lærere og degne. Af disse fik broderen Søren ansættelse først i Hohenwestedt, senere i Süderhastedt og sidst i Albersdorf i Ditmarsken, hvor han blev boende efter 1864. To andre, Anders og Andreas, blev lærere i Nordslesvig, og begge opgav deres embeder nogle år efter 1864 og blev landbrugere ligesom deres far.

Efter ansættelse i Engum sogn ved Vejle kom Josias Lebech som lærer og kirkesanger til Jernved ved Ribe. Han vendte dog senere tilbage til landsbyen Grejs på Vejleegnen, hvor han fik de samme embeder. Samtidig med udnævnelsen til Jernved blev han gift med en niece til præstekonen i Engum, Marie Magdalene Høpfner, som døde sam-

me år. Tre år senere giftede han sig med gårdmandsdatteren Mette Pedersdatter Kroer fra Hedensted. Hun, der blev Ludvig Lebechs mor, var en meget kristelig kvinde. Hendes søn havde oprindeligt ikke tænkt sig at blive lærer, men hun satte sig imod hans eget ønske om at blive prokurator eller dansk jurist. Han havde efter sin konfirmation ellers arbejdet hos en prokurator i Vejle og senere flere år på amtskontoret. Det lykkedes imidlertid madam Lebech at få sønnen overtalt til at opgive planerne om det efter hendes mening meget verdslige embede. Han bestemte sig i stedet for til at blive lærer ligesom sin far. Mærkeligt nok skete det ikke i første omgang ved, at han søgte ind på seminariet i nabosognet. Nej, han var ikke nogen hjemmefødding! 19 år gammel vandrede han i de første dage af juli 1849 nordpå for at søge optagelse på Lyngby Seminarium på Djursland.

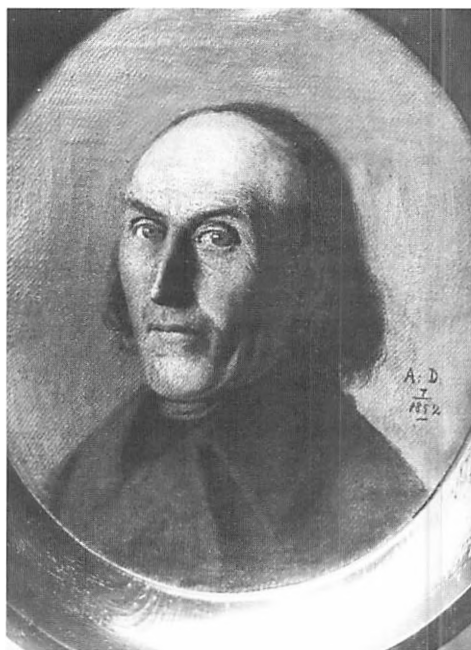
Skolen i Nørre Haksted. Foto: Anna Marie Lebech-Sørensen.

Det var under Treårskrigen, og de tyske tropper var på dette tidspunkt nået langt op i Danmark. På sin vandring kom Lebech ubemærket igennem deres linjer, men ved Århus blev han anholdt af de danske fortropper og ført til general Rye, som lå med sin stab lige før afrejsen til Fredericia. Den unge mand havde brugt sine øjne godt på fodrejsen og kunne give generalen flere nyttige oplysninger. Rye mente derfor, at Lebech skulle tage tilbage til sine forældre og bede dem om lov til at blive soldat. Når han havde fået deres tilladelse, skulle han melde sig hos generalen, som ville hjælpe ham frem inden for hæren. Lebech gjorde, som general Rye ønskede, men om han fik sine forældres tilladelse vides ikke. Den er dog også uden betydning, for tre dage efter lå Rye lig på Fredericia vold efter slaget den 5.-6. juli.

Nu var der så ikke andet for Ludvig at gøre end at blive lærer. Denne gang tog han til Jelling, hvorfra han dimitteredes den 3. oktober 1851. Han fik den omtalte uddannelse med henblik på ansættelse i Mellemslesvig, og allerede før sin dimission var han udpeget til ansættelse ved degneskolen i Nørre Haksted.

Jacob Jannsen

Landsbyen ligger på grænsen mellem dansk, tysk og frisisk, og den gamle degn i Nørre Haksted, Küster Jacob Jannsen, kunne ikke undervise i og på dansk. Han var født i Nibøl i Nordfriesland den 8. november 1795 som søn af tømrer og slagter Janne Johannsen og Hanna Jacobs. Allerede som 16-årig blev han biskolelærer i Ullebøl, Nibøl sogn, og efter tre års forløb kom han på det tyske seminarium i Tønder (hvor i øvrigt Søren Lebech senere kom til at studere). På grund af pengemangel, bl.a. fordi han ikke kunne få hjælp hjemme-

Jacob Jannsen malet af Anton Dorph i 1852, da denne opholdt sig på egnen. Foto: Anna Marie Lebech-Sørensen.

fra, måtte Jacob Jannsen imidlertid afbryde sine studier, og han blev hjælperlærer for degn og lærer Karstensen i fødebyen, indtil han fik råd til at fortsætte på seminariet. Herfra dimitteredes han i 1821 med første karakter og blev huslærer på godset Lütjenhorn i Læk sogn. I 1826 kom han tilbage til Karstensen i Nibøl, og i 1829, samme år, som han blev gift med Anna Katharina Volquardsen eller Volquartz, f. i 1804 som datter af gårdejer og ottemand Volquarts Mommsen i Nibøl, fik han ansættelse i Valsbøl. I Nibøl kirkebog står der under viede den 25. april 1829: »Herr Jacob Jannsen ernannter Küster und Schullehrer in Wallsbüll. Sohn der Janne Johannsen in Mittelst-Niebüll und Hanna geb. Jacob Hansen derselbst und Anna Catharina Volquartz, Tochter des Momme Volquard-

sen in Nord-Niebull und der Inge Andreas Hemsen in Nord-Niebull«. Anna Catharina tilhørte et helt andet socialt miljø end Jacob Jannsen, idet hendes slægt i generationer havde ejet store gårde i Nibøl og omegn, ligesom hendes morfar var rådmand, taksérmand og »Herdesbevollmächtigter« i Bökingharde samt »Gevollmächtigter des Kirchspiels«. Men det var trods alt ikke så dårligt at blive gift med en studeret mand, som blev anset for at være meget dygtig. Der var nok også tale om en forfremmelse, da Jacob Jannsen efter tre år i Valsbøl blev udnævnt til degn

og lærer i nabosognet Nørre Haksted, hvor befolkningen havde et stærkere tysk præg. Skolebygningen fra 1815 var i god stand. Den havde kun ét klasseværelse med plads til 30-40 elever, men var indrettet således, at alle eleverne kunne se læreren i ansigtet. Dens beliggenhed var også god, idet den lå lidt væk fra landsbyen ved den nordlige indfaldsvej og i nærheden af kirken, hvor han som degn skulle have sin gang.

I Nørre Haksted forløb hans arbejde problemfrit indtil sprogreskripterens indførelse, men med sin frisisk-tyske baggrund var det ham ikke muligt at

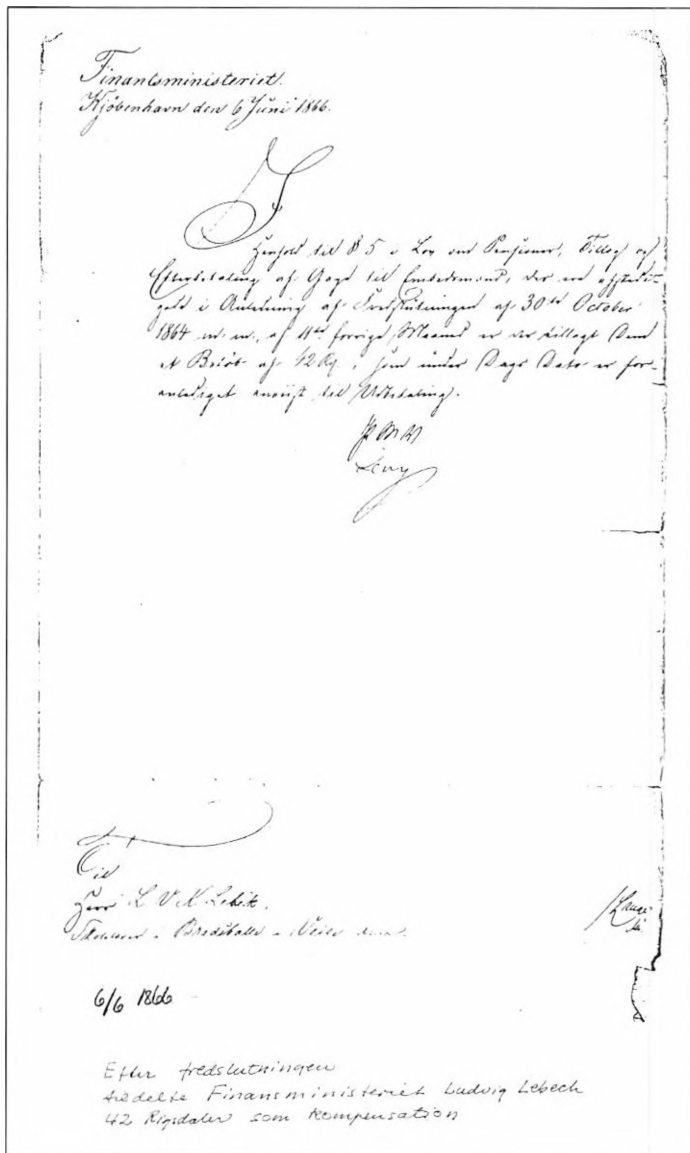
Anna Katharina Voqwartz ser ikke ud til at befinde sig godt, men datteren i Danmark har nok ville have et billede af moren. Foto: Anne Marie Lebech-Sørensen.

undervise i og på dansk, som sprogre-
skripterne fordrede. Han, der nu var
54 år gammel, tænkte ikke på at søge
andet embede. Han kunne muligvis
være kommet tilbage til Nibøl-egnen,
som ikke var omfattet af reskripterne,
og hvor hans bror, Janne, senere blev

degn og lærer i Dedsbøl, men i stedet
anmodede han Kirkevisitatoriet om at
få en dansktalende hjælperlærer. Han
ville også bestræbe sig på at lære rigs-
dansk, folkesproget kunne han godt
klare.

Det blev så Ludvig Lebech fra Jel-

Brevet fra Finansministe-
riet til Ludvig Lebech, som
tildelte ham 42 Rigsdaler i
kompensation for tabet af
stillingen som skolelærer i
Nørre Haksted.

ling Seminarium, der blev hjælpelæren, og som en del af Jacob Janssens betaling gav han den danske lærer »fri station«. Det skulle han måske aldrig have gjort, for hans datter Johanne Helene, født i Nørre Haksted den 24. marts 1833, og den knap to år ældre Lebech kom til at synes om hinanden. Janssen, der absolut ikke var dansksindet, og som ifølge familietraditionen skal have sagt, at han hellere ville se sin datter død end gift i Danmark, gav kun modstræbende sin tilladelse til, at de to giftede sig med hinanden. Det skete i kirken i Nørre Haksted på Lebechs 25-års fødselsdag, og ingen af de to unge havde vel forestillet sig andet, end at de skulle blive i Slesvig resten af deres liv. Lebech havde allerede fået eget hjem, idet han fra slutningen af 1854 havde haft embede i nabolandsbyen Hørup, først som vikar, senere som distriktslærer. I 1857 efterfulgte han sin svigerfar som lærer og Küster i det større og mere indbringende embede i Nørre Haksted, mens Janssen overtog Lebechs embede i Hørup. Jacob Janssen var desuden kommet i et skævt forhold til Nørre Hakstedboerne på grund af sin troskab mod at gennemføre sprogreskripterne. Det betød dog ikke, at han selv havde let ved det danske. Få måneder før hans død i 1860 skriver generalsuperintendenten C. C. J. Aschenfeldt, at degn Janssen havde store vanskeligheder med sproget, men at troskab og iver til dels erstatter den »stedfindende mangel«. Men trods alt har han fået lært sig så meget dansk, at han kunne klare undervisningen uden hjælpelærer. Han var en meget dygtig lærer, indberettede biskop Boesen i 1854.

Tiden efter 1864

Selv om det i Nørre Haksted så ud, som om tingene efterhånden faldt på

plads, blev den politiske situation imidlertid igen meget ustabil. Lebech overvejede derfor at flytte »på grund af de særegne vanskelige forhold, under hvilket han nu virker i et blandet distrikt«. Vel på grund af de familiemæssige forhold blev planerne ikke til noget, men så brød den anden slesvigske krig ud. Den danske hær måtte rømme Dannevirke den 5. februar 1864, hvorefter det blev næsten umuligt at være dansk embedsmand i Slesvig. Mange jurister, præster og lærere forlod deres stillinger. I Nørre Haksted blev både præsten og degnen på deres post, selv om de blev udsat for mange chikanerier fra hertugen af Augustenborgs tilhængere. Disse veg ikke tilbage for at slå vinduer og døre ind eller brænde kornet af for at skræmme de dansksindede præster og degne til at fortrække eller til at underkaste sig de nye magthavere.

Allerede den 19. februar blev sprogreskripterne fra 1851 ophævet, efter at den preussiske regeringskommisær v. Zeltitz havde taget magten på det civilforvaltningsmæssige område. Den 22. samme måned blev lærerne (og præsterne) anmodet om at erklære, at de var »inderligt beredte« på at udføre de nye magthaveres ordrer, ellers ville de blive afskediget øjeblikkeligt uden pension. Vis herred, hvortil Nørre Haksted hørte, udgjorde en undtagelse (den anden var Kær), for her skulle der afholdes en afstemning om dansk eller tysk kirke- og skolesprog. Afstemningen fandt sted den 28. april, og ikke uventet valgte Nørre Haksted tysk.

Lebechs foresatte rådede ham til at tage en tysk prøve i katekisation for lærere, hvilket han også gjorde, men ikke uden at gøre de tyske øvrigheds-personer opmærksomme på sit danske sindelag. Han ville aldrig bryde sin ed til den danske konge ved at

Ludvig Lebech og Johanne fotograferet sammen med sønnen Johannes Lebech omkring 1860, mens de endnu boede i Nørre Haksted. Foto: Anna Marie Lebech-Sørensen.

afgive den erklæring, »at det var en stor uretfærdighed af den danske regering, at den havde indført det danske sprog i kirke og skole«. Derefter ville man tvinge Lebech til at tage sin afsked med pension, hvis han skriftligt ville give afkald på sit embede og endvidere erklære sig tilfreds med forholdene. Dette nægtede han også, da han ikke følte, at han havde beføjelse til at gå ind på betingelserne. Det endte så med, at han den 19. juli 1864 fik et brev fra Kirkevisitatoriet, der med få ord udtrykte, at han var »entlassen« (afskediget). Den givenhed, der afgjor-

de Lebechs og dermed familiens skæbne, var, at han ikke »understod sig i at tale dansk ved sit lille barns begravelse«, som det hedder i en indberetning.

Flugten til Kongeriget

Der var ikke andet at gøre end at flygte nordpå - ifølge familietraditionen med én aftens varsel. Familiens ejendele blev læsset på åbne vogne, og flugten gik først til Aabenraa. Herfra sendte Lebech den 27. juli et brev til Kultusministeriet, hvori han beskrev sin situation. En måned senere tog han alene til København for at tale sin sag, mens hustruen og to børn endnu opholdt sig »to mil nord for Nordhaksted«. Familien havde endnu ikke forladt Slesvig, men den måtte flygte videre, og dens eneste mulighed for tilflugt var i Grejs, hvor den gamle Josias Lebech endnu var degn. I Nørre Haksted var Küster Janssen død fire år tidligere. Hans kone var flyttet til den yngste datter Juliane Marie, der var blevet gift med købmand Brodersen i nabosognet Ladelund, så Johanne Helene kunne med nogenlunde god samvittighed forlade sin hjemstavn. Men hun fandt sig aldrig rigtig til rette i det bakkede fjordlandskab ved Vejle og længtes altid tilbage til marsken med det vide udsyn.

Efter flugten til Danmark opholdt familien sig i næsten ét år hos Josias Lebech. Lebechs havde tidligere sidet godt i det, og embedet i Nørre Haksted kastede så godt af sig, at han kunne udlåne penge, men nu var familien helt uden eksistensgrundlag. Efter flere henvendelser til bl.a. tidligere velyndere lykkedes det dog Lebech at skaffe sig en lille foreløbig pension på 216 rigsdaler, og kort efter nytår 1865 blev han konstitueret som lærer i Bredballe. For at kunne bestride embedet måtte Lebech leje sig ind hos en gårdmand i

Gruppebillede taget ved Ludvig Lebechs 50-års jubilæum som lærer i 1901. Familien er fotograferet foran Bredballe skole. På bænken ses fra venstre datteren Marie, Johanne Lebech, Ludvig Lebech og datteren Anna. Stående ses fra venstre dyrlæge K. K. Frederiksen, Marie Lebechs mand; svigerdatteren Marie født Stybe og til højre for hendes mand, Johannes Lebech; datteren Meta og yderst til højre Metas mand, pastor Otto Sommer. Foto: Anna Marie Lebech-Sørensen.

nærheden af skolen, mens den øvrige del af familien blev boende i Grejs. Den endelige ansættelse i Bredballe-embedet, der kun var en lærerstilling, fandt først sted den 1. august 1865, og indtægterne var kun godt halvdelen af familiens oprindelige i Nørre Haksted. Men pensionen faldt alligevel straks til 156 rigsdaler om året ifølge en lov af 24. marts 1865, der gav alle de fordrevne danske embedsmænd en livsvarig pension. Det skulle være en kompensation for tabet af måske bedre lønne- de embeder i Slesvig.

Lebech blev i Bredballe en højt estimeret lærer, selv om det var en noget forsømt og besværlig skole med mange børn, han overtog.

Faciliteterne for lærerfamilien var i orden, for privatboligen bestod af fem værelser, og foruden en stor have var der en jordlod på fire tønder land. Skolen lå nær ved købstaden med jernbanestation, men børnetallet var omkring 100, og mens anlæggelsen af den jyske længdebane stod på, steg det i perioder med næsten det halve. I sin ansøgning om kompensation for indtægtsta-

*Ludvig Lebech
fotograferet
sammen med
børnene foran
Bredballe skole.
Foto: Anna
Marie Lebech-
Sørensen.*

bet nævner Lebech tallet 140 (og han var vant til kun en tredjedel heraf i Nørre Haksted). Arbejdstiden var derfor lang, seks timers undervisning hver dag! Situationen bedredes, da der blev oprettet endnu en skole i området, og de 38 år i Bredballe blev trods alt gode år. Kontakten med Johanne Helene Jannsens familie bevarede. Hun aflagde besøg i Nørre Haksted med sine ældste børn, og Lebech rejste af og til i sine sidste leveår med toget til Klangsbøl, hvorfra han gik til Klægsbøl for at besøge sine niecer. Så sent som i 1970'erne erindrede en grandniece således med begejstring »Onkel Jütland«s besøg.

Ludvig Lebech lod sig først pensionere et par og halvfjerds år gammel, og ved sin afsked fik han tildelt Dannebrogsmændenes hæderstegn på grund af lang og tro tjeneste. Så vidt vides søgte han aldrig andet embede efter ansættelsen i Bredballe. Hans store drøm var en genoprettelse af Helstaten fra før 1864, hvilket kunne have muliggjort en tilbagevendende til Slesvig. Men først seks år efter hans død

kom Genforeningen, hvorved grænsen kom til at gå få kilometer nord for Nørre Haksted. Ingen af familien bosatte sig syd for den nuværende grænse, men de to af Lebechs fire børn, der var født i Nørre Haksted, deltog i afstemningen efter Første Verdenskrig i zone 2, der som nævnt forblev tysk.

Ludvig Lebech og Johanne Helene Jannsens skæbne var i sprogreskriptsammenhæng enkeltstående; vist ingen andre af de danske hjælpelærere blev gift med den tyske lærers datter. Let var det ikke for dem at opgive Slesvig. Johanne Jannsen måtte lægge sin frisiske kultur bag sig og forlade hele sin familie. Det sidste gjaldt egentlig også Ludvig Lebech, hvis slægt hovedsagelig var bosat i Sønderjylland.

Litteratur:

L.S. Ravn: »Lærerne under sprogreskripterne« Studiefdeling, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg, 1971.

L. S. Ravn: »Danskuddannede folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk styre«. Aabenraa 1966.

Østervolden - den glemte vold

Af NIS HARDT og JØRGEN KÜHL

I foråret 1999 udkommer der en ny bog om Danevirke. I den anledning skriver forfatterne, arkæolog Nis Hardt og historikeren Jørgen Kühl, om Østervolden, der ikke tidligere har fået samme opmærksomhed som resten af voldanlægget.

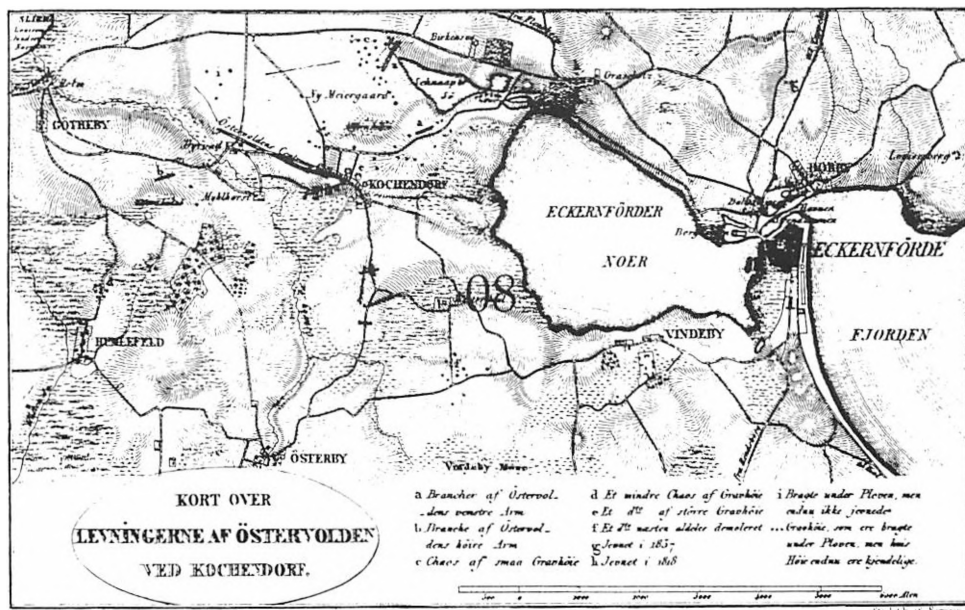
Langt de fleste fremstillinger om Danevirke overser, at der på foden af halvøen Svans forløber en forhistorisk jordvold.

I folkemunde kaldes denne vold ofte Margretevolden eller Gammelvolden, men allerede historikeren Arild Huitfeldt, 1546-1609, kaldte den for Gammel-Danevirke i begyndelsen af 1600-tallet. Og den gamle jordvold hører uden tvivl med til Danevirkekomplekset.

Volden forløber fra Østerbækkens stejle skråning i vest over landsbyen Ko-

chendorf og herfra videre ned til Vindeby Nor i øst. Her på strækningen mellem Kochendorf og Dyrvad er volden godt bevaret og nogle steder stadig over to meter høj, men mellem Kochendorf og Vindeby Nor er fæstningsværket sløjftet. Landsbyen Kochendorf ligger midt på volden, og på Manicus' kort fra 1838-39 kan voldafsnittet øst for landsbyen kun anes. For den usagkyndige er volden på det nærmeste usynlig og så godt som umulig at følge i terrænet. Den kan dog anes som svage spor i markskel og i de levende hegn, der præger det Østslesvigske morænelandskab.

Gemt og glemt synes volden at ligge hen, og kun sjældent finder turisterne vejen forbi, selv om Østervolden absolut er et besøg værd. Også den arkæologiske

Claus Manicus' kort over Østervolden fra 1838-39.

forskning synes at have overset det gamle fæstningsværk. Der mangler omfattende arkæologiske undersøgelser. Først i begyndelsen af 1970'erne fik et hold danske arkæologer lejlighed til at foretage et par mindre udgravninger på volden i forbindelse med nogle planlagte markomlægninger både øst og vest for Kochendorf. Udgravningerne gav intet daterende materiale hverken i form af oldsager eller bygningstømmer, men gav dog vigtige oplysninger om voldens opbygning og oprindelige udseende.

I vest ved Dyrvad var volden oprindelig over to meter høj og nærmest ni meter bred. Voldfronten var støttet af kraftige stolper sat med et mellemrum på ca. to meter. Øst for Kochendorf manglede stolperækken, men her var der til gengæld anlagt en trugformet grav foran volden. Forskellene i konstruktionen vest og øst for Kochendorf skyldes formodentlig, at volden ikke går i en lige linie, men følger terrænet mellem Østerbækens stejle skrænter og højdedraget ved Kochendorf, der falder ned mod noret.

Volden er efter alt at dømme opført

på én gang, for der kunne ikke iagttages flere byggefaser i voldens jordlag. Der hersker ingen tvivl om, at Østervolden som forsvarsværk er vendt mod syd, og at den ca. fem km lange vold ikke bare effektivt har kontrolleret vadestedet ved Dyrvad og en mulig oldtidsvej øst for Kochendorf, men også har kunnet spærre tilgangen til halvøen Svans og Slien, hvorfra man flere steder har kunnet omgå Danevirkes hovedvold ved at sætte over, hvor fjorden var smallest. Østervolden har således på et tidspunkt skullet hindre fjendtlige tropper i at trænge frem til Slien og videre op i Jylland.

Udgravningerne afslørede, at voldens konstruktionstræk minder om Danevirkes nordvold og de dele af hovedvolden, der har kunnet dateres til tidsrummet mellem 735 og 740. Et tidspunkt, hvor den danske kongemagt markerede sig stærkt over for naboerne mod syd. Formentlig har Østervolden udgjort en del af dette voldbyggeri.

Som det efterhånden er blevet fastslået, blev det ældste Danevirke ikke opført af kong Godfred år 808, da Hedeby blev

Østervolden. Det velbevarede voldafsnit mellem Kochendorf og Dyrvad. Foto: Jørgen Kühl.

Tværsnit af volden ved Dyrvad, hvor voldens begyndelse ved Østerbækken først er blevet sløjfet i nyere tid. Foto: Jørgen Kühl.

grundlagt. Det har de nyeste udgravninger i tidsrummet mellem 1970'erne og begyndelsen af 1990'erne vist, og de har i stedet kunnet datere de ældste voldfaser først tilbage til 730'erne og siden til tidsrummet 650-675. Danevirke har det med at blive ældre og ældre. Sidst har forhistorikeren Ole Harck på baggrund af hidtil oversete jordlag i hovedvolden og oldsagsspredninger foran og bag Danevirke med stor overbevisning argumenteret for, at voldens ældste bygningsfaser skal henlægges til yngre romersk jernalder. Et tidsrum, hvor også Olgerdiget mellem Tinglev Sø og Aabenraa Fjord blev opført.

Det vestromerske riges sammenbrud i midten af 400-tallet medførte vidtrækkende politiske forandringer også i det nordvestgermanske stammeland. De frankiske fyrsters magtovertagelse ved Rhinen og de jyske og angelsaksiske hærføreres rigsdannelser i det romerske Britannien medførte politiske rokader i området nord for Limes og på foden af den Cimbriske Halvø. I slutningen af 600-tallet oplevede

området en veritabel opblomstring, der ikke bare ses i nygrundlæggelsen af landsbyer, men også i en stadigt voksende handel og ikke mindst i den danske kongemagts synlige magtdemonstrationer i landsdelen. Her tænkes på grundlæggelsen af handelspladsen ved Ribe Å og de omfattende byggerier på Danevirke.

Det kan med sikkerhed antages, at alt byggeri på Danevirke skal ses som reaktioner på anspændte politiske forhold mellem naboerne i grænselandet. Dem har det tilsyneladende ikke skortet på i slutningen af 600-tallet og begyndelsen af 700-tallet. I løbet af folkevandringstiden var slaviske stammer trængt ind i det tidligere germanske stammeland. I midten af 600-tallet var vagrierne, en af abodriternes delstammer, nået frem til Kieler Fjorden og var blevet naboer til saksere og danere. I Østholsten havde de slaviske fyrster opført den store fæstning Oldenburg. Byggeriet ved Danevirke 650-675 kan vel kun ses i denne forbindelse.

Perioder med krig og fred har gang på

gang afløst hinanden, og der har været al mulig grund til at sikre grænsen mod sydligere naboer ved flere lejligheder herefter. Som for eksempel i begyndelsen af 700-tallet, da frankerne indlemmede Friesland i deres kongedømme og herefter stræbte efter at underlægge sig saksernes område, der strakte sig helt op til Danerkongernes land.

Til foråret 1999 udgiver Poul Kristensens Forlag i Herning en ny bog om Danevirke, skrevet af Nis Hardt og Jørgen Kühl. Bogens udgivelse er mulig takket være TM-fonden. Den kommer samtidig i en dansk og tysk udgave, der formidler Danevirkes historie på en populær måde til et bredt publikum med interesse for sønderjysk historie i fortid og nutid. Bogen bliver rigt illustreret med gamle og nye fotografier fra bl.a. udgravninger, litografiske tryk fra 1800-tallet, kort, men også særligt fremstillede illustrationer, der viser, hvad der stadig kan ses i dag, og giver et bud på, hvorledes voldanlægget tog sig ud, dengang Danevirke var i brug. I forbindelse med bogudgivelsen er hele Danevirke blevet gennemfotograferet fra luften. På disse billeder ses bl.a. spor af den danske skansebefæstning fra 1850. Bogens tekst dækker næsten 15.000 års sønderjysk historie og føres helt frem til efter Anden Verdenskrig.

Danevirkes historie må forstås og skrives på flere niveauer. Der kan skelnes mellem tre hovedniveauer:

1. Det arkæologiske, der bygger på udgravninger, og som kan give dateringer af de forskellige voldfasers tilblivelse.
2. Det historiske, der bygger på skriftlige (historiske) vidnesbyrd, og som fylder arkæologiens erkendelser med liv, kød og blod. Det historiske niveau supplerer det arkæologiske, men giver til dels helt andre forklaringer og fortæller en anden historie om Danevirke.
3. Endelig findes der også et kulturhisto-

risk niveau, der indgår i den samlede Danevirkehistorie, men ikke desto mindre ikke kan skrives på samme vis som den arkæologiske og historiske del. Med til den kulturhistoriske Danevirkehistorie hører ligeledes sagaer, sagn, myter og fortællinger, hvis indhold er afkræftet eller modbevist af de to første niveauer, men som alligevel har haft stor indflydelse på, hvordan Danevirke er blevet opfattet historisk og aktuelt.

Den nye bog er tænkt som arkæologisk og kulturhistorisk introduktion til Danevirkes historie. Den er ingen afhandling med fodnoter og omstændelige tolkninger af udgravningslag. Bogen tilstræber at give en totalhistorisk, samlet fremstilling af Danevirke. Her inddrages således ikke blot arkæologiske fund eller historiske vidnesbyrd. Kildegrundlaget er mere omfattende og inddrager bl.a. myter, sagn og fortællinger. Alle tre niveauer integreres således i fremstillingen. Forskelle i de enkelte niveaues fortællinger karakteriserer og modstridende tolkningsforsøg påpeges. Der er alligevel ikke tale om nogen detaljeret fremstilling af hele Danevirkes historie. Dertil ville omfanget skulle være ti gange så stort. Det ville den interesserede ikke-fagmand imidlertid heller ikke få større nytte af. Her sammenfattes kendte og mindre kendte sider af Danevirkes historie. Åbne spørgsmål diskuteres, og opgaver for fremtidige arkæologiske udgravninger udpeges.

Litteratur:

H. H. Andersen, H. J. Madsen og Olfert Voss: »Danevirke«. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter. Bind XIII 1976

Ole Harck: »Anmerkungen zum Primärwall des Danewerks i Studien zur Archäologie des Ostseeraumes von der Eisenzeit zum Mittelalter«. Festschrift für Michel Müller-Wille herausgegeben von Anke Wesse, Neumünster 1998.

Dagmar Unverhau: »Das Danewerk 1842. Beschreibung und Aufmaß«. Neumünster 1988.

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

Udgivet af
Historisk Samfund for Sønderjylland

Redaktion:
Kim Furdal
Carsten Porskrog Rasmussen
Lennart S. Madsen

74. årgang
1998

Indhold

<i>Adriansen, Inge og Birgit Jenvold: 1848 i dansk historiemaleri</i>	94
<i>Bisgaard, Lars: Haderslevs smede i middelalderen</i>	227
<i>Bonde, Niels: Træernes årringe fortæller</i>	3
<i>Bruun, Jens: Løjt Kirkes istandsættelse 1986-97</i>	16
<i>Christensen, Birgit og Ingolf Haase: Tysk og dansk mode og tradition bag Tønders kronavne</i>	121
<i>Christensen, Hanne: H. P. Hanssens sølvservice</i>	210
<i>Christensen, Hanne: Diger og hegn - elementer i kulturlandskabet</i>	264
<i>Dam-Jensen, Elsemarie: Det var et deiligt slag</i>	100
<i>Erindringsglimt fra slaget ved Bov. Uddrag fra »Dengang jeg drog afsted«</i>	92
<i>Ethelberg, Per: Oldtidens hegn og indhegning</i>	259
<i>Furdal, Kim: De lokalhistoriske årbøger 1997</i>	213
<i>Hansen, Hans Schultz: Optakten til treårskrigen</i>	68
<i>Hansen, Hans Schultz: Augustenburger Liedertafel 1843-45</i>	291
<i>Harck, Sten: Fra politiske erklæringer til forpligtende rettigheder</i>	127
<i>Hardt, Nis og Jørgen Kühnl: Østervolden – den glemte vold</i>	333
<i>Henningsen, Lars N.: SSW</i>	195
<i>Henriksen, John: Gråsten slotshave</i>	169
<i>Haase, Ingolf og Birgit Christensen: Tysk og dansk mode og tradition bag Tønders kronavne</i>	121
<i>Jacobsen, Viggo: Helligåndskirkens overdragelse</i>	235
<i>Jenvold, Birgit og Inge Adriansen: 1848 i dansk historiemaleri</i>	94
<i>Jessen, Niels Hørnlück: Bovlund, en landsby i Midtsønderjylland</i>	297

<i>Jørgensen, Erik</i> : Glimt i mørket	115
<i>Kelm, Bert</i> : Dendrokronologiske undersøgelser på Rømø og Schackenborg Slot	11
<i>Kjer-Andersen, C.</i> : Den kollektive læplantning i Sønderjylland	277
<i>Krarup, Jørgen Kristian</i> : Holmen i Løgumkloster – et museumspolitisk lærestykke	337
<i>Kristensen, Tenna Rejnholt og Susanne Hørby Tøt</i> : Gravstenene fortæller	37
<i>Kaalø, Steen</i> : Frimenighedernes opståen i Sønderjylland og Bovlund Frimenighed	302
<i>Kühl, Jørgen og Nis Hardt</i> : Østervolden – den glemte vold	333
<i>Lampe, Jens Kongsted</i> : Da frø af ugræs fæg over hegnet	281
<i>Larsen, Thorvald</i> : Mindestenen i Bov	106
<i>Lebech-Sørensen, Anna Marie</i> : Sprogskripterens betydning for de mennesker, som skulle føre dem ud i livet	323
<i>Lund-Jensen, N. P.</i> : Slaget ved Bov	84
<i>Madsen, Erling</i> : Rundemølles historie	239
<i>Møller, Iver</i> : Kongeparret på Gråsten slot	175
<i>Nielsen, Kay S.</i> : Den danske soldat ved Bov den 9. april 1848	75
<i>Petersen, Sofie</i> : Nazilejren-LAT/2: Rejsby	54
<i>Rasmussen, Carsten Porskrog</i> : Genforeningen i landskabet	45
<i>Rasmussen, Carsten Porskrog</i> : Gråsten Gods	182
<i>Rasmussen, Carsten Porskrog</i> : Læplantning i Sønderjylland	271
<i>Smed, Mette</i> : Gråsten slotskirke	162
<i>Søndergaard, Steffen M.</i> : Egnstypisk byggeri langs vadehavskysten	202
<i>Thomassen, Jesper</i> : Ahlefeldterne på Gråsten	148
<i>Tøt, Susanne Hørby og Tenna Rejnholt Kristensen</i> : Gravstenene fortæller	37
<i>Windeleff, Per Kjølner</i> : Jysk Barok	155
<i>Worsøe, Hans H.</i> : Lidt om jagt og ulve i Haderslev amt omkring 1680	35

Faste rubrikker

Det sker - på nordslesvigske museer..... 28, 60, 108, 140, 188, 220, 252, 284, 316, 346

Set og sket i grænselandet - Grænselandskronik (*Eskild Bram*)..... 21, 133, 244, 309

Bagsiden om forsiden

De sønderjyske skove (<i>cpr</i>)	32
Byudviklingen i det 20. århundrede (<i>kf</i>)	64
1848 - det første krigså (Inge <i>Adriansen</i>)	112
Guld fra Ejsbøl (<i>Orla Madsen</i>)	144
Ahlefeldterne i Sønderjylland (<i>Jesper Thomassen</i>)	192
SSW i 1948 (<i>Lars N. Henningsen</i>)	224
Haderslev smedelaug (<i>lsm</i>)	256

Træarterne i de nyere sønderjyske læhegn (<i>Chr. Kjær-Andersen</i>)	288
Bovlunds bønder i ældre tid (<i>cpr</i>)	320
Sprogreskripterne 1857-64 (<i>Hans Schultz Hansen</i>)	352

Redaktionens signaturer: *kf* = *Kim Furdal*, *cpr* = *Carsten Porskrog Rasmussen*, *lsm* = *Lennart Secher Madsen*.

Bognyt

<i>Aabenhus, Jørgen</i> : Alle tiders tanker (<i>Inge Adriansen</i>)	175
A. D. Jørgensen og Gråsten, red. Jens Elkjær Petersen m.fl. (<i>kf</i>)	255
<i>Adriansen, Inge</i> : Dybbøl Mølle. Monument & museum (<i>Karl Erik Olesen</i>)	254
<i>Adriansen, Inge</i> : Kaghe te e laut - Det sønderjyske kaffebord (<i>Elsesmarie Dam-Jensen</i>)	347
Alsisk Sang- og Visebog 2. Udg. forlaget Rondt o e Goll (<i>Elsesmarie Dam-Jensen</i>)	319
<i>Asmussen, Lorenz</i> : Christiansfeld før og nu (<i>kf</i>)	143
<i>Bjørn, Claus</i> : 1848. Borgerkrig og revolution (<i>Hans Schultz Hansen</i>)	287
<i>Bork, Dagmar</i> : Diakonisser i dansk sygepleje (<i>Johannes Brix</i>)	190
<i>Bruun, Jens</i> : Løjt kirke i ni hundrede år (<i>lsm</i>)	346
Dengang i Tønder, red. H. C. Christensen, M. Lorentzen, V. Møballe og Bent Slot (<i>Elsesmarie Dam-Jensen</i>)	255
<i>Christensen, John</i> og <i>Henrik Stevnsborg</i> : 1864. Fra helstat til nationalstat (<i>Inge Adriansen</i>)	286
<i>Clausen, Bodil</i> : Gårde i Haderslev og Tyrstrup herreder 1531-1753 (<i>cpr</i>)	30
<i>Gotthardsen, Frede</i> : Løgumkloster kommune i gamle postkort (<i>lsm</i>)	110
Haderslev Byhistoriske Arkiv. Da Haderslev fik et byhistorisk arkiv. Red. Bent Vedsted Rønne Udg. Haderslev Byhistoriske Arkiv (<i>Lars N. Henningsen</i>)	63
<i>Holst, Vilh.</i> : Felttogene 1848, 49, 50 (<i>Axel Johnsen</i>)	191
<i>Haar, Hans H.</i> : Slagtertruget (<i>Kim Paulsen</i>)	318
<i>Iversen, Lene Grønlund</i> : I dialog med tiden (<i>kf</i>)	31
<i>Iversen, Peter Kr.</i> : Schackenborg-billeder (<i>lsm</i>)	111
<i>Jessen, Erik</i> : Bare han får sin vilje (<i>Hanne Christensen</i>)	223
<i>Johansen Axel, (red)</i> : 1848-50. Med Gud For Konge og Fædreland (<i>René Rasmussen</i>)	347
<i>Kürtz, Jutta</i> : Die gute alte Küche Schleswig-Holsteins (<i>Inge Adriansen</i>)	350
<i>Meyer, Ole</i> : Fortællinger fra Als (<i>Per Grau Møller</i>)	62
<i>Mulvad, Søren</i> : Seem sogn (<i>Anker Thygesen</i>)	351
<i>Nielsen, Knud Schmidt</i> : Trøjborg - borg og mennesker (<i>cpr</i>)	62
<i>Noack, Johan Peter</i> : Det danske mindretal i Sydslesvig 1948-1955 (<i>Jørgen Kiihl</i>)	222
<i>Nørgaard, Peter H.</i> : Barndomserindringer fra Gramby 1921-1937 (<i>lsm</i>)	318
<i>Paulsen, Kim Jacobus</i> : Det nytter ikke, at vi stritter imod (<i>Bent Vedsted Rønne</i>) .	190
<i>Steenen, Thomas</i> : Friserne i Slesvig-Holsten (<i>Bjarne Stocklund</i>)	30
<i>Stevnsborg, Henrik</i> og <i>John Christensen</i> : 1864. Fra helstat til nationalstat (<i>Inge Adriansen</i>)	286

Strandelhjørnbogen. Red. Magda Nissen (<i>Ism</i>)	110
Sønderjylland - på kryds og tværs, red. Steen W. Andersen (<i>kf</i>)	287
Sønderjyllands Højspændingsværk 75 år, 14. november 1997 (<i>Leif H. Nielsen</i>)	254
<i>Taylor, A. J. P.</i> : Bismarck. Menneske og statsmanden (<i>Hans Schultz Hansen</i>) ...	143
Ullerup Kirkeregnskabsbog 1606-1650, overs. Georg Rasmussen (<i>cpr</i>)	30
<i>Wiell, Stine</i> : Flensborgsamlingen 1852-1864 (<i>Kirsten-Elizabeth Høgsbro</i>)	142
<i>Wulff, Henrik og Thomas Wulff</i> : En løjtnant fra 1864 (<i>Hans Schultz Hansen</i>)	350
Aabenraa og Løgumkloster amter indtil 1867/68, red. Hans Kristian Steffensen og Hans Schultz Hansen (<i>Bent Vedsted Rønne</i>)	222

Stedfortegnelse

Aller 42	Marstrup 81
Augustenborg 138	Mjanghøj 216
Barsmark 46	Mogenstrup 266
Berlin 215	Møgeltønder 208
Bjerndrup 48	Nordslesvig 70
Bonn 129	Nydam 115f
Bov 75, 84f, 92, 106, 248, 270	Oksenvad 37f
Bovlund 290, 297f, 302, 305f, 320	Rejsby 54
Christiansfeld 37	Rendsborg 74
Dalby 35	Rundemølle 239f
Dambjerg 275	Rødekre 58
DDR 131	Rømø 11, 27, 202
Dybbøl 98, 249	Saksborg 282
Ejsbøl 114, 144, 313	Schackenberg 11, 137
Fanø 203	Sdr. Stenderupskov 135
Fiskbæk 183f	Skærbæk 274
Flensborg 24, 66, 91, 93, 235f	Slesvig-Holsten 68
Frørup 40, 44	Spramhuse 268
Galsted 259f	Stepping 262
Gottorp 26	Sydslesvig 138
Gråsten 146f, 155f, 162f, 169f, 175f, 182f	Søgård 148, 182, 264
Haderslev 9, 28, 34, 37, 226f, 256	Sønderborg 21
Hammelev 99	Sønderho 209
Hjartbro skov 2	Toftum 13
Hjedding 47	Tønder 121f
Hjemsted 263	Vadehavet 133, 202, 247
Jels 217	Varnæs 6
Kliplev 149	Vejle 101
Kromose 14	Vodder 7
Kruså 89	Vojens 37
Løgumkloster 50	Vonsild 35
Løjt 16	Aabenraa 210, 245, 251
	Aarslev 265

Holmen i Løgumkloster - et museumspolitisk lærestykke

Af JENS KRISTIAN KRARUP

I Løgumkloster ligger Museet Holmen, der åbnede i 1971. Fhv. rektor Jens Kristian Krarup fortæller om museet og dets samlinger.

En af de gamle gårde i Løgumkloster er Holmen. Huset blev opført i slutningen af 1700-tallet og har rummet beboelse i den nordlige ende og stald og lo i den sydlige. Udlængerne blev revet ned for knap 30 år siden. I 1971 blev hovedbygningen indrettet til kunstmuseum. Museumssamlingen omfattede ca. 550 større

og mindre værker af malerinden og skulptøren Olivia Ho1m-Møller (1875-1970). Det var Refugiets Kulturforening, der havde taget initiativet hertil.

Refugiets kulturelle dimension
Kulturforeningen var en forgrening af Løgumkloster Refugium. Det var Løgumklosters provst, Poul Schülein, der i 1930'erne havde fostret ideen om at benytte den netop nyrestaurerede østfløj i det oprindelige cistercienserkloster som

Museet Holmen, Løgumkloster, er indrettet i en typisk Løgumklostergård fra slutningen af 1700-tallet. Den samme slægt, familien Schmidt, drev landbrug her fra 1781 til 1968, da ejendommen blev solgt til FDB. Ved formidling af Fonden og Sammenslutningen for Bygnings- og Landskabskultur blev længen ud imod Holmpladsen skænket til Refugiets Kulturforening, der indrettede den til museum i 1971. Foto: Jens Kristian Krarup, 1989.

en slags protestantisk kloster eller retrætested (dvs. refugium), hvor mænd for en tid kunne finde hvile og modtage åndelige impulser til hverdagens arbejde. Anden Verdenskrig gjorde det umuligt at gå videre med planerne. Anders Bork Hansen efterfulgte i 1951 Schülein som sognepræst. Han genoptog ideen sammen med en kreds af borgere i Løgumkloster og ledende personligheder fra nationale og kirkelige organisationer, men retrætevirksomheden - nu ikke længere kun for mænd - fik en friere udformning. Projektet fik også en vigtig udvidelse, en kulturel dimension. Det var nok i virkeligheden denne udvidelse, der skaffede planen så bred en tilslutning, at den kunne gennemføres. I refugiets formålsparagraf kom der i det tredje punkt til at stå sådan om denne udvidelse: »Hensigten med denne side af gerningen er at støtte det kirkelige, folkelige og kulturelle liv i grænseegnen ved en formidling af kristendom, dansk ånd og kultur«. Som en konsekvens af denne vision oprettede man Løgumkloster Højskole som tvillinginstitution til refugiet og under samme bestyrelse. Begge institutioner startede i 1960.

»Den tredje linie«

Løgumkloster skulle gøres til et kulturcentrum for det sydvestlige Danmark. Sådan tænkte og handlede iværksættergenerationen fra 1950'erne med kendte folk og organisationsformænd som pastor Bork Hansen, borgmester T. Geil, Løgumkloster, fhv. landstingsmand H. Jepsen Christensen (»Sønderjyllands ukronede konge«, fra Sønderjydsk Skoleforening m.m.), højskoleforstander J. Th. Arnfred, Sprogforeningen, Holger Andersen, præsident for Grænseforeningen, pastor Christian Bartholdy, Indre Mission, og mange andre. Da først refugiet og højskolen var rejst, gik gruppen videre med at realisere formålsparagraffens punkt 3.

Tidligere forstander for Askov Højskole, J. Th. Arnfred, var formand for Refugiets Kulturforening fra dens start i 1966 til sin død i 1977. Han var næstformand på refugiet og en af de drivende kræfter ved opbygningen af Løgumklosterinstitutionerne. Foto: Jens Kristian Krarup.

Refugiets næstformand, J. Th. Arnfred, foreslog i 1965, at refugiet skulle gøre mere for at give »et gyldigt indtryk af dansk kultur«. Netop på den tid forbedrede kulturminister Bomholt en lov om statstilskud til lokale kulturcentre. Arnfred regnede med at få penge ad den vej og planlagde endnu en forgrening af institutionstræet i Løgumkloster. Det blev til den selvejende institution »Løgumkloster Kulturforening« fra 1966, senere benævnt »Refugiets Kulturforening«. Arnfred blev naturligvis formand.

Olivia Holm-Møller til Løgumkloster

Loven om kulturcentre blev ikke til noget, men Kulturforeningen fortsatte ufortrødent. Først fik man etableret en forretning med moderne dansk kunsthåndværk. Den blev varetaget af Arvid Green, der havde drevet en stor bog- og kunsthandel i Sorgenfri. Arvid Green havde nær kontakt med Olivia Holm-Møller. Hun var velkendt i grundtvigske kredse,

også på Askov, hvor Arnfred kom fra. Efter utallige forviklinger overdrog Olivia Holm-Møller sin samling af egne værker til Kulturforeningen. Efter hendes død i 1970 supplerede hendes arvinger med lige så mange værker. Kulturforeningen havde lovet kunstnerinden at bygge et museum for hende i Løgumkloster. Efter hendes udtrykkelige ønske skulle tegningerne til det nye museum udarbejdes af professor Friis fra Århus. Det skete også, men det viste sig, at det ambitiøse byggeri ville blive alt for dyrt.

Holmen som kunstmuseum

I slutningen af 1960'erne havde FDB erhvervet gården Holmen for at give plads for Brugsens nybyggeri. Ved en ihærdig indsats fra Fonden og Sammenslutningen for Bygnings- og Landskabskultur ved professor Palle Suenson og enkeltpersoner i Løgumklosters institutionsmiljø og rundt om i landet lykkedes det at forhindre nedrivning af den markante hovedbygning. FDB skænkede den vederlagsfrit til Fonden, der videregav den i 1970-71 til Kulturforeningen. Bygningen skulle oprindeligt indrettes til atelier og bolig for skiftende kunstnere, men situationen omkring Olivia Holm-Møller samlingen betød, at foreningen bad arkitekt Ester Kappelgaard, Løgumkloster, om at indrette Holmen til museum for Olivia Holm-Møller, dog lejlighedsvis med plads til andre kunstnere. Holmen som udstillingssted for Olivia Holm-Møllers værker skulle kun være midlertidig.

I foråret 1971 kunne kulturminister K. Helveg Petersen holde indvielsestalen ved det lille kunstmuseums start. Det fik navnet Kunstmuseet Holmen. Olivia Holm-Møller døde nogle måneder før. Hun havde drømt om et museum af helt andre, imponerende dimensioner. Nu var det hele mere beskedent, men der var stadig brug for flere penge. Arnfred lagde ikke skjul på, at museet var blevet indrettet i

håb om, at også museer for enkeltkunstnere i fremtiden kunne blive omfattet af statstilskudsordningen. Det var lykkedes at få Løgumkloster kommune til at bevilge et årligt tilskud til museets basale drift, men ikke til faglig ledelse, restaurering af de store olieblade eller indkøb af flere værker. Ester Kappelgaard varetog den ulønnede ledelse af museet i de følgende ti år.

Situationen i 1970'erne

Kunstforretningen lukkede i 1972 på grund af økonomien, men det dæmpede ikke Kulturforeningens virkelyst. I anledning af klosterets 800-årsjubileum i 1973 udgav den det betydningsfulde bogværk »Munkeliv i Løgum Kloster«, skrevet af refugiets bibliotekar Olga Bartholdy og med fotos af den franske mesterfotograf Gérard Franceschi. Andre udgivelser blev det også til.

Besøgstallet på Holmen var i de første år ganske pænt, men museet måtte dele

Olivia Holm-Møller (t.v.) under et besøg på Løgumkloster Refugium i 1969 i forbindelse med, at hendes værker skulle overdrages til Løgumkloster. Desuden ses Arvid Green, der fungerede som kontaktperson til kunstneren og i en årrække stod for kulturforeningens kunstbod. Foto: Jens Kristian Krarup.

skæbne med mange andre, mindre kunstmuseer. Ingen af dem magter de opsigtsvækkende, spektakulære udstillinger. Det er vist også kun ganske få museer, der er i stand til at leve af entreindtægterne. Kunstmuseer er pr. tradition omgivet af en finkulturel aura - i modsætning til de kulturhistoriske museer - og derfor har de ofte svært ved at blive det selvfølgeligelige samlingssted for lokalbefolkningen.

Det stod snart klart, at der måtte noget mere til for at fremtidssikre museet. På et møde med Sønderjyllands amt blev der forhandlet om, at amtet skulle tage medansvar for museet. Amtet var også villig til at overveje denne mulighed. Kort tid efter døde Arnfred. Trods denne forhandling og adskillige opfølgende kontakter i årene derefter lykkedes det ikke at opnå noget konkret tilsagn.

Kulturhistorien kommer med

For at stabilisere museet begyndte man ved Løgumkloster Højskoles hjælp at belyse lokalhistorien på særudstillinger. Det kunne gøres, fordi skolen på initiativ af daværende forstander Jens Kristian Krarup, der efterfulgte Arnfred som kulturnæringens formand, havde startet en historisk-arkæologisk linie under ledelse af mag. art. Niels Sterum. Siden blev han afløst af mag. art. Birgitte Wistoft, der 1981-86 også stillede sig til rådighed som ulønnet museumsleder.

Ved hjælp af den tilknyttede fagkundskab blev det også muligt at begynde udgivelsen af »Løgumkloster-Studier«, hvoraf der indtil nu er udkommet fem bind. Desuden har Kulturforeningen og museet igennem årene udsendt flere bøger om klosteret og cistercienserordenen.

Olivia Holm-Møller samlingen til Holstebro
Erfaringerne pegede i retning af, at museet måtte have et bredere virkefelt for løbende at kunne trække folk til. Man forsøgte at få Sønderjyllands Kunstmuse-

um i Tønder til at overtage Olivia Holm-Møller samlingen og forpligtelsen til at have dele af den udstillet. Det blev imidlertid afvist, da det ikke passede ind i kunstmuseets koncept at give en fremtrædende placering til en enkelt kunstner. Olivia Holm-Møller repræsenterede heller ikke den surrealisme, som kunstmuseet i Tønder havde specialiseret sig i. Derefter forsøgte Museet Holmen sig med andre modeller for en flerstrengt virksomhed. Det forudsatte flere driftsmidler og større lokaler, men dem ville kommunens kulturudvalg ikke være med til at betale.

Det lykkedes ikke at bevare Olivia Holm-Møller samlingen for Sønderjylland. I 1981 blev Olivia Holm-Møller samlingen overdraget som gave til Jens Nielsens Museum i Holstebro, nu en del af Holstebro Kunstmuseum.

Løgumklosterkoncept nr. 2

Nu var vejen banet for en nyordning, sådan at Holmen fik to afdelinger.

Den lokalhistoriske afdeling med en mindre genstandssamling og en årlig særudstilling skulle forankre museet i lokalmiljøet.

Det andet område skulle være begrundet i Løgumklosters særlige kirkeligt-kulturelle miljø og have et videre, nationalt og gerne internationalt sigte, så museet kunne hente støtte til enkeltopgaver udefra og en dag få offentlig status. Den svenske kunstner Stig Carlsson, der udstillede på Sønderjyllands Kunstmuseum, udkastede ideen til et dokumentationscenter for moderne nordisk kirkekunst, da vi stod sammen en stille oktoberaften uden for højskolen og betragtede konturerne af klosterkirken imod stjernehimlen.

Fra 1981 blev nordisk kirkekunst og kirkearkitektur efter 1850 det andet hovedemne for museet. Arbejdet fik navnet »Nordisk Kirkeprojekt«, og der opbyg-

Kunstmuseet Holmens indvielse den 21. maj 1971. De mange gæster sidder i den nyindrettede sal i den tidligere lo og stald, mens de lytter til dagens talere, bl.a. kulturminister K. Helvøeg Petersen og formanden, J. Th. Arufred. På væggene ses den første ophængning af værker af Olivia Holm-Møller samlingen. Foto: Jens Kristian Krarup.

gedes et netværk af fagkonsulenter i hele Norden. I Danmark kom de bl.a. fra Kirkefondet, Nationalmuseet, Praktiserende Arkitekters Landsforbund og Foreningen af Danske Kunsthåndværkere.

Vedtægterne ændredes, så den selv-
ejende institutions navn blev »Museet
Holmen, Løgumkloster«.

Kirkekunstsamlingen opbygges

Det var meningen at dokumentere væsentlige eller repræsentative kirkebygninger, rumudsmykninger og liturgisk udstyr fra den store kirkebyggeperiode i Norden efter 1850 på mange forskellige måder. Det var også museets ønske at foretage registreringer af nyere kirker, deres udsmykninger og liturgiske udstyr. Desuden ville museet afholde udstillinger både i Løgumkloster og andre steder i landet, udgive bøger og indbyde til konferencer og studiedage.

Det var et ambitiøst program. Arbej-

det blev udført af bestyrelsesmedlemmer og andre interessede på frivilligt grundlag samt i nogle tilfælde af langtidsledige fra amt og kommune. Der var således perioder, hvor indsatsen var beskedent. Interessen var dog stor hos bygherrer, arkitekter og kunstnere, der gerne donerede deres materialer til museet.

Ved udgangen af 1997 omfattede materialesamlingen ca. 75 arbejds- og præsentationsmodeller af kirkebygninger og -inventar, 65 forarbejder til kirkeudsmykninger, 85 forarbejder til kirketekstiler eller færdiggjorte tekstiler, 8 stk. originalt kirkeinventar, tegningsmateriale til 65 kirkeprojekter, et akt- og kliparkiv vedrørende ca. 500 lokaliteter og 40 arkitekter og kunstnere, ca. 2.500 smådias, ca. 125 store papirfotos og fotoplancher samt en billedsamling af ældre kirker (diastal anslået til ca. 5.000 + 500 papirfotos). Det meste af samlingen relaterede sig, som naturligt var, til Danmark.

Udstillingsvirksomheden

Fra sidst i 1980'erne accelererede udstillingsvirksomheden om moderne kirkekunst og kirkearkitektur med årligt 2-3 udstillinger og talrige vandrestillinger. Under ledelse af cand.mag. Elsemarie Dam-Jensen sørgede Løgumkloster Højskoles elevhold for de kulturhistoriske udstillinger. I kraft af store fondstilsbud kunne museet erhverve to kunstsamlinger med bibelske motiver af den japanske kunstner Sadao Watanabe og tyskeren Walter Habdank. Kirkemodellerne fra de kendteste danske arkitekter såsom Spreckelsen, Utzon og Exner har også været præsenteret i udlandet.

Kurser, konferencer og registreringer

For Nordisk Kirkeprojekt har højskolen i mange år afholdt et ugekursus om kunst og kristendom med deltagelse af aktive kunstnere og arkitekter fra ind- og udland, og museet har afholdt nogle studiedage og to store konferencer i samarbejde med Kirkefondet. Museet har udgivet en illustreret værkfortegnelse af Birgitte Wistoft vedrørende Inger og Johannes Exners arkitektur plus en række hefter i forbindelse med udstillingerne. Desuden er der foretaget en forsøgsregistrering i Haderslev domprovsti og på Amager af kirker efter 1850. Museet afsluttede forsøget med en diger evalueringsrapport i 1997.

Professionalisering nødvendig

Som ide var museumskoncept nr. 2 en succes. Under ledelse af den efterfølgende bestyrelsesformand, forstander Harald Nielsen, Løgumkloster Højskole, intensiveredes arbejdet, og talrige donationer øgede samlingen betragteligt. Hver en kvadratmeter i museumsbygningen og andre lokaler i byen blev stoppet til. Meget blev klaret ved den frivillige hjælp og bestyrelsen. Fhv. distriktstoldchef Henrik Risom og frue, Silkeborg, ydede såle-

des igennem mange år en kæmpeindsats. Alligevel var det tydeligt, at oplagte muligheder ikke kunne følges op. Ved midten af 1990'erne var det mere og mere påkrævet at professionalisere museet, skaffe flere driftsmidler og bygge til. Museets faglige kontakter og konsulenter vedrørende Nordisk Kirkeprojekt anbefalede varmt en ekspansion.

Amtets nej til filialordning

Løgumkloster kommune lovede at treoble sit årlige driftstilsbud og yde et millionbeløb til en udvidelse, så museet kunne indgå en samdriftsaftale med Sønderjyllands Kunstmuseum i Tønder. Holmen skulle være en filial af det amtslige museum. Forhandlingerne blev langvarige og lovende, men både af faglige og økonomiske grunde endte Sønderjyllands Kunstmuseum alligevel med i marts 1997 at afvise det oplæg til en filialaftale, som var udarbejdet af amtets og kommunens forvaltning. Amtet ønskede, at ordningen i praksis skulle være udgiftsneutral, samt at Holmen selv skulle skaffe fondsmidler i millionklassen til udvidelsen. Dette krav kunne Holmen ikke opfylde. Kommunens tredobling af sit driftstilsbud skønnede man ikke var tilstrækkeligt, og man var ikke indstillet på at lade det være nok til en begyndelse. Holmens forhandlere måtte gøre opmærksom på, at uden amtets hjælp risikerede museet i Løgumkloster at måtte lukke. I kraft af Nordisk Kirkeprojekt havde Sønderjylland chancen for at udvikle en kulturinstitution, der med den rette pleje kunne få national og international betydning. Et nej ville også medføre, at amtet ikke kom til at udnytte en trods alt usædvanlig samarbejds mulighed med Løgumkloster kommune, som var villig til at satse meget mere, end man normalt kunne forvente af så lille et sted. Generelt kunne en afvisning tolkes som et tilbageslag for den Vestereg, hvor folk så ofte - med

Østergade i Løgumkloster omkring 1904. I baggrunden ses Holmen. De to små gavlhuse t.v. for Holmen blev nedrevet i henholdsvis 1909 og 1950. Foto: Jens Kristian Krarup.

rette eller urette - føler sig puffet ud i en periferi.

På det kulturhistoriske område har det sønderjyske museumsvesen kunnet være imødekommende over for filialordninger med private museer. Noget tilsvarende viste sig at være ulige vanskeligere på kunstmrådet. Holmen er i forvejen sammen med andre privatmuseer associeret med det amtslige museumsvesen. I afsnittet om de associerede museer omtalte perspektivplanen for amtets museer fra 1991, at der var en naturlig mulighed for et samarbejde mellem Holmen og amtets kunstmuseum, samt at et associeret museum i visse tilfælde kunne blive en filial af et amtsligt museum. Man skal dog naturligvis ikke se bort fra, at perspektivplanens hovedanliggende formentlig mere har været at få primærkommunerne til at bidrage økonomisk til amtsmuseernes drift, end det har været tanken at udvide amtets museumsvirksomhed som sådan. Der er også noget, der kan tyde på, at den meget faste museumsstruktur i Sønderjyllands amt gør det vanskeligt at skaffe plads til mere specielle museumsinitiativer. I modsætning til de øvrige

amter har man tidligt satset på enkelte, store museer. Det har sine fordele, men det gør det sværere for nye initiativer, der gror op nedefra eller uden for de store byer, at gøre sig gældende. Set fra sidelinien kan man også have en fornemmelse af, at Nordisk Kirkeprojekt ikke passede ind i Sønderjyllands Kunstmuseums interesseområde.

Nordisk Kirkeprojekt afvikles

Beklagelsen over udfaldet var stor, også hos dem, som Holmen havde samarbejdet med på landsplan. Den faglige rådgivnings- og konsulentgruppe foreslog, at museet prøvede at sikre projektet i en officiel folkekirkelig sammenhæng. Særligt i bestyrelsen for Folkekirkens Uddannelsesinstitutioner og hos folkekirkens biskopper viste, at denne vej ikke var farbar.

Bestyrelsen stoppede projektet ved årsskiftet 1997-98. Kirkesamlingens skæbne var naturligvis det store problem. Den kunne ikke bevares som en helhed et andet sted. Så meget som muligt sikredes på specialinstitutioner, væsentligst i hovedstadsområdet, Kunstmuseet Køge

Skitsesamling, Det kgl. Kunstakademis bibliotek, Kunstindustrimuseet, Nationalmuseet og Rigsarkivet. Dermed er tanken om et center for moderne kirkekunst formentlig umuliggjort for stedse. Museet har til gengæld haft den tilfredsstillende, at institutionerne har modtaget materialerne med stor - i nogle tilfælde med overvældende - interesse og glæde. Det er også en tilfredsstillende at vide, at uden Museet Holmens arbejde ville adskilligt værdifuldt materiale være glemt eller gået tabt.

Præstehøjskolen i Løgumkloster overtog diassamlingen, og lokale institutioner og biblioteker har fået del i bogsamlingen. Mindre relevant materiale er returneret til donorerne eller destrueret.

»Den hellige nadver«, 74 x 32 cm, dybbrød baggrundsfarve, af den japanske kunstner Sadao Watanabe, af hvem Museet Holmen besidder 42 værker. Udført som »stenciltryk« efter japansk katazome-teknik i naturfarver på rispapir. De fleste af værkerne blev indkøbt hos kunstneren i 1988 for en bevilling fra The Scandinavia-Japan Sasakawa Foundation. Foto: Jens Kristian Krarup.

To kuriositeter

I 1986 overdrog Ribe domsogns menighedsråd domkirkens ciboriealter til Holmen. Det måtte vige i anledning af nyindretningen af domkirken i forbindelse med Carl-Henning Pedersens omstridte udsmykning. Alteret, tegnet af professor H. C. Amberg, er et helt bygningsværk efter oldkirkeligt forbillede. Det er 8,5 m højt og stammer fra ca. 1900. Monumentet blev pillet fra hinanden og bragt til Løgumkloster. Ambergmonumentet er forblevet i museets eje. I kontakt med kommunen arbejder museet på at skaffe midler til at få alteroverbygningen opstillet som skulptur i Løgumklosters klokkespilsark.

Den tidligere danske frimenighed i Haderslev havde i 1987 overdraget sin døbefont fra Kristkirken i Haderslev til Holmen. Frimenigheden blev opløst i 1972. Døbefonten er en metalkopi af Bertel Thorvaldsens »Dåbens engel« i Københavns Domkirke. Museet Holmen arbejder for, at dåbsenglen kunne forblive i Sønderjylland som et nationalhistorisk minde, og den er nu overdraget til Sundevedcentret ved Nybøl. Her står den i den tidligere Stenderup frimenighedskirke, der også har hørt til gruppen af danske frimenighedskirker fra den preussiske periode.

Nyt museumskoncept for tredje gang

Det er lykkedes at undgå den totale lukning af Museet Holmen. Med en dynamisk borgmester og et velvilligt kulturudvalg i spidsen har Løgumkloster kommune igen givet tilsagn om at øge sit driftstilskud kraftigt. Det skyldes et nyt arbejdskoncept - det tredje i museets korte historie. Bestyrelsen har taget ved lære og har ingen visioner om et større museum med national eller international rækkevidde. Nu er det egnens og de stedlige kulturelle institutioners behov, der skal tilgodeses. Stadigvæk er emneområdet

Fra en præsentation af Museet Holmens nyerhvervelser. På væggen ses maleren Paul Høms forlæg til hans - diskrete - glasmalerier i Ribe domkirke, udført sammen med hustruen, keramikeren Lisbeth Munch-Petersen. Glasmalerierne blev opsat i 1973, men nedtaget i forbindelse med Carl-Henning Petersens omdiskuterede udsmykning 1983-88. I samme anledning blev også domkirkens ciboriealter fra ca. 1900 fjernet og overdraget til Museet Holmen. Alterkrucifikset ses forrest i billedet. Glasmalerierne er i dag opsat i Rønne kirkegårdskapel.

kunst og kulturhistorie. Den lille lokalhistoriske samling bevares. Udstillingerne om klosterets og egnens historie udbygges. Hvad kunstdelen angår, bliver der tale om skiftende udstillinger, også med mulighed for salg, og lejlighedsvis fremvises museets egne værker. En årlig udstilling vil fortsat have kirke og kunst som det fremherskende tema. Museets egen kunstsamling vil ikke være stor. Den omfatter nu væsentligst arbejder af de tidligere omtalte Sadao Watanabe (42 stenciltryk) og Walter Habdank (86 træsnit) samt 34 værker, som billedhuggeren Nikolaus Wehding, Rødekro, har skænket Holmen i 1998.

Nu vil man ikke én gang til opleve, at en kreds af frivillige kører træet. For første

gang er der afsat løn til en professionelt uddannet museumsleder, godt nok kun på kvart tid. Ved siden af administration og udstillingsplanlægning har vedkommende som hovedopgave at inspirere og støtte en række arbejdsudvalg, der bliver sammensat af frivillige fra området. Udvidelsesplanerne er skrinlagt. Nu gælder det om at indrette sig i de rammer, som er.

Holmen er et lærestykke i, hvor svært det kan være at realisere en kulturvision. I dag skal der mere til end ildsjæle og gode viljer. Trods alt er det opmuntrende, at 27 års udholdenhed kan føre til endnu en ny begyndelse. Den er mere beskeden end tidligere, men nok så realistisk - når det nu skulle være sådan!

Løjt Kirke

Jens Bruun: *Løjt Kirke i ni århundreder*. Udg. Løjt Lokallhistoriske Forening i samarbejde med Løjt Menighedsråd, Aabenraa, 1997, 136 s., rigt ill. Pris: 175 kr.

I perioden 1954 til 1963 udgav Danmarks Kirker bindene om kirkerne i de fire sønderjyske amter. I dette store værk præsenteres alle sønderjyske kirkebygninger, deres inventar og gravminder og til dels de historiske oplysninger, der findes om de enkelte kirker. Dette fornemme værk har siden udgjort grundlaget for enhver beskrivelse af de sønderjyske kirker. Det har været en fordel for landsdelen, at de sønderjyske bind kom så tidligt, men en ulempe er det, at de iagttagelser, der er blevet gjort i forbindelse med senere kirkerestaureringer, desværre ikke er med. For nogle kirkers vedkommende har man herigennem fået en helt ny indsigt i en kirkes bygningshistorie, og beskrivelsen i Danmarks Kirker har indimellem vist sig ikke helt at kunne holde stik.

En sådan gennemgribende restaurering var den store kirke i Løjt genstand for i perioden 1986-97. I modsætning til så mange andre tilfælde har denne restaurering ført til udgivelsen af en ny og opdateret beskrivelse af bygningen, dens inventar og historie. Forfatteren har, som præst ved kirken, dagligt kunnet følge »hvordan en middelalderkirke bogstaveligt blev skilt ad og samlet igen«, som han skriver i forordet til sin bog om Løjt kirkes historie igennem 9 århundreder, en titel der vel at mærke ikke betyder, at kirken er 900 år gammel, men at den sandsynligvis har eksisteret i 9 århundreder!

I bogen gennemgås kirkens bygningshistorie, som den tager sig ud på baggrund af de nye oplysninger, bygningsstandsættelsen har kunnet give. Hertil får vi en gennemgang af kirkens inventar, dens udsmykning, kirkegårde og gravsten, restaureringerne og ikke mindst en samlet beskrivelse af den netop overståede nystandsættelse.

Det hele er fornemt illustreret, hovedsageligt gennem et væld af farvefotografier hvoraf de fleste er taget af forfatteren selv, og bogens meget fine og overskuelige opsætning bevirker, at billeder og tekst supplerer hinanden på bedste vis.

Har restaureringen bidraget med ny viden om kirkebygningens historie, så er der sandelig også kommet meget nyt om adskillige af de genstande og den udsmykning, der præger en kirke som Løjt, siden Danmarks Kirker beskrev denne kirke i 1959. Den foreliggende bogs styrke er netop, at den inddrager en lang række nye forskningsresultater i sin beskrivelse af kirken og dens inventar. Derfor bliver bogen om Løjt kirke til meget mere end blot en populær udgave af den gamle beskrivelse i Danmarks Kirker.

Her er meget nyt at hente. Jens Bruun har behandlet et ellers ofte vanskeligt tilgængeligt stof som arkitekturbeskrivelse og kunsthistorisk analyse i et meget pædagogisk og letforståeligt sprog, og til forklaring af de ofte helt uundgåelige fagudtryk er der en ordliste bagerst i bogen, hvor de fleste »svære« udtryk står forklaret. Man føler sig således grundigt informeret om kirken ved læsningen af bogen, og bortset fra nogle lettere kuriøse påstande på de første to sider, eksempelvis om de frie løjtjinger, der i vikingetiden sejlede til Hedeby for at »omsætte deres overskud af korn og kød til salt og jern«, er det tydeligt, at forfatteren har sat sig endog meget grundigt ind i den nyeste viden inden for de meget forskelligartede fagområder, der nødvendigvis må inddrages, når en kirkebygning, dens inventar og den bagvedliggende liturgi skal beskrives. Adskillige andre sønderjyske kirker, der har været udsat for en restaurering i de senere år, kunne have fortjent en tilsvarende bog. Har man interesse for vore kirkebygninger og deres inventar, er denne bog absolut en læsning værd. Men lov mig først at starte midt på side 10.

lsm

»Kaghe te e laut« - Det sønderjyske kaffebords historie

Inge Adriansen: Det sønderjyske kaffebord - et samspil mellem nationalpolitik og kosttradition. Grænseforeningens årbog 1998. Red. Vibeke Schultz. Udg. Grænseforeningen. 1998. 48 s.

Grænseforeningen har i sin årbog 1998 sat set på den sønderjyske madkultur, specielt kaffebordstraditionen. Man har derfor bedt museumsinspektør Inge Adriansen, Museet på Sønderborg Slot, der i mange år har forsket i sønderjysk mad- og specielt kaffebordskultur, om at være forfatter. Beretningen er spændende læsning, der vidner om Inge Adriansens store indsigt i emnet. Der er mange sjove vinkler på stoffet, teknologisk (komfurovnsens fremkomst), geografisk (de råvarebetingede forudsætninger, der gjorde, at man kunne frådse på landet, mens mådehold blev en dyd i byerne), socialhistorisk (citater fra interview: »Torter var ikke noget for småfolk«), nationalpolitisk (forsamlingshusmødernes betydning for udviklingen af kaffebordstraditionerne).

Inge Adriansen har forlængst gennemhullet myten om det sønderjyske kaffebord som en unik foreteelse, men har samtidig en række forklaringer på, hvorfor myten opstod. Her kan nævnes serveringsmåden i forsamlingshusene, som var anderledes end den, de nordfra kommende foredragsholdere kendte. Eller den omstændighed, at man i Sønderjylland efter Første Verdenskrig med erstatningsvarer med glæde vendte tilbage til de mange lækre kager - på et tidspunkt, hvor man nord for Kongeåen var begyndt at blive mere beherskede på dette felt.

Hæftet er spændende læsning, med bl.a. litteraturhenvisninger til dem, der vil vide mere. Bogen kan også fint stå som brugsbog i køkkenet. Der er mange lækre opskrifter, ledsaget af farvebilleder af de sønderjyske kager. Man får næsten lyst til at bage »kaghe te e laut« (kager til loftet) - et mundheld som man brugte ved de overdådige kaffeborde i 1920'ernes Stenderup.

Elsemarie Dam-Jensen

Revolutionsåret 1848

Axel Johnsen (red.): »1848-50. Med Gud! For Konge og Fødeland! Für Freiheit und Einheit!« Udgivet af Museet på Sønderborg Slot, Museumsberg Flensburg og Museet på Koldinghus. 72 s. Pris: 68 kr.

Med støtte fra A. P. Møller og Hustru Chastine McKinney-Møllers Fond til almene Formaal har museet på Sønderborg Slot, Museumsberg Flensburg og museet på Koldinghus udgivet i et katalog i forbindelse med udstillingen om revolutionsåret 1848, den slesvig-holstenske rejsning og træarskrigen 1848-50 - og hvilket katalog! Selvom man efterhånden er forvænt med tryk og papir af høj kvalitet, er det alligevel sjældent at se en så gennemført produktion, næsten udelukkende farveillustrationer - og med fyldige billedtekster.

Kataloget er tosproget; det er redigeret af Axel Johnsen, der selv bidrager med et afsnit om den europæiske baggrund og optakten til den slesvig-holstenske rejsning. Ulrich Schulte-Wülwer skriver om de farvetryk (neuruppinerer), der udgør en stor del af udstillingen, og som illustrerer en god del af kataloget, Anna Marie Lebech-Sørensen om sangen »Den tapre Landsoldat«, og endelig skriver Inge Adriansen og Birgit Jenvold om Bissens statue som »menigmands heltemonument« og landsoldatens symbolværdi.

En enkelt lapsus har indsneget sig i afsnittet om »...menigmands heltemonument,« hvori der henvises til »et forlag for nazistisk litteratur« i Fredericia, der skulle have »Landsoldaten« både i sit navn og som bomærke. Den tryksag, der sigtes til (»Førerord«), er faktisk illegal og beregnet til ved originale citater at vise Hitlers vanvid. Dens forside prydes af en rustningsklædt Fører til hest(!) - også et originalt maleri, der med sikkerhed ville vække moro hos de fleste danske.

Denne lille indvending skal ikke skjule, at forfattere og redaktør har ære af udgivelsen: Det er et gennemført flot katalog med tekster, der kan give anledning til diskussion og eftertanke.

René Rasmussen
Fortsættes side 350

Det sker – på nordslesvigske museer

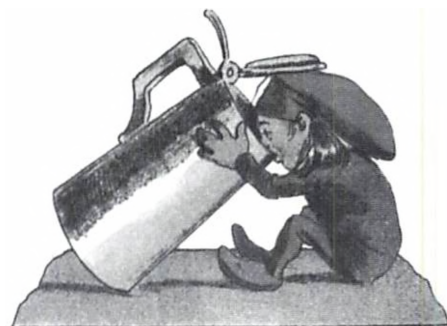
Oldemors juletræ 1998

Kravlenisser - og andre nisser af pap og papir.

Traditionen tro tænder byens borgmester den 1. søndag i advent det store, gammeldags pyntede juletræ på Aabenraa Museum. Lige så sikkert er der pebernødder til alle børn, der besøger museet i denne tid - og det er mange. Ca. 70 grupper fra børnehavealderen til og med 2. klasse har meldt deres ankomst i løbet af december måned. Udover træet og fortællehulen kan man se en lille udstilling om et særligt emne, knyttet til julen. I år er det kravlenisserne, der er i fokus.

At nisser hører julen til, kan ingen i dag betvivle. Men de gode gamle nisser, som boede rundt om på gårdene, gav sig kun sjældent til kende. Man »vidste« dog, at de ofte opholdt sig i stalden, hvor de var særligt optaget af hestens velbefindende. Her hjalp de i det skjulte til med at røgte dyrene, men forventede så også belønningen: en skål grød hver lørdag, eller senere i hvert fald sødgrød - grød kogt på sødmælk - juleaften. Med en god klat smør! Maden kan ses som en slags offergave til den gamle husgud, som man måtte holde sig på god fod med. Drillede man nissen eller snød den, kunne den tage en gruelig hævn. Denne tidlige gårdbonisse - lig den svenske »tomte« - var en lille mandsperson, klædt i bondens dragt med grå bukser og bluse, rød hue og træsko. Undertiden kunne det være en stor dreng. Men ugift var den under alle omstændigheder.

Omkring 1800 satte oplysningstiden sig spor i landbefolkningens bevidsthed,

så nissetroen blev trængt mere og mere i baggrunden. Til gengæld tog byboerne den til sig som en af de nye borgerlige juletraditioner, der var i støbeskeen på dette tidspunkt. Juletræet og gaverne var på vej ind i stuerne, og tegnere og malere begyndte at gengive deres opfattelse af nissen. Navnlig i 1840'erne slog nissetegningerne igennem, og ingen ringere end maleren og tegneren J. Th. Lundbye lagde ud. Han afbildede både nissen som en mandsling siddende ved hestens krybbe og nissen ved grødfadet. Da man fra 1860'erne begyndte at producere julebilledark i Tyskland, startede den gradvis ekspanderende juleindustri med julehæfter, udklipsnisser og julekort etc. I Danmark stod Alfred Jacobsens Forlag i København for de tidligste juleark. Også små nissefigurer kom på markedet, og lige så stille blev nissen »borgerliggjort« og fik både kone og børn. Hermed kunne nisserne fremstilles i uendeligt mange dagligdags sammenhænge.

I forhold til de øvrige pap- og papirnisser var kravlenisserne en nyskabelse,

som tegneren Frederik Bramming sammen med forlaget Alliance introducerede i 1947. Tusindvis af ark blev produceret, og snart fulgte andre tegnere succesen op. Kernen i museets udstilling er venligst udlånt af Lene Flintholm, Ran-

ders, og det er muligt at se nisser af både Bramming og mange andre. Blandt de mere kendte kan nævnes Fr. Fücksel, Qvist, Illa Winkelhorn, Axe Boysen, Christel og Iben Clante. God jul!

Hanne Christensen

Museet på Sønderborg Slot

Indtil 6. dec.: Adam Saks og Daniel Biesold »Shibbolet« arr. Sønderjyllands Kunstmuseum.

Indtil 3. jan.: Kunstudstilling med Helle Barslund og Jens Bohr arr. Sønderborg Kunstforening.

Drøhses Hus, Storegade 14, Tønder

Indtil 31. dec.: Kniplingsudstilling med årets tema »Torchon«. Håndværksudstilling - »Tømmerfaget« Jernovnens udvikling 1450-1900 »Varme i boligen«

Sønderjyllands Kunstmuseum, Tønder

Genåbner 20. marts 1999

Aabenraa Museum

Indtil 3. jan.: Oldemors Juletræ. »Nisser allevegne.« Kravlenisser og nisser af pap og papir vrimler i kravle- og fortællehulen.

14. jan. - 31. jan.: Gaver indkommet i 1998.

Jacob Michelsens Gård

5. og 6. dec.: Julehygge og bageweekend.

Kunstmuseet Brundlund Slot

Indtil 24. jan.: Udstilling ved professor Claus Carstensen. Derefter udstilles egne værker .

Midtsønderjyllands Museum

7. - 18. dec.: Julestue for skoler, børnehaver og fritidshjem.

13. dec.: Luciaoptog ved Børnekoret under ledelse af Solvejg Borgaa.

jan.: - feb.: Besøg museet og se, hvad der er!!!

Haderslev Museum

Indtil 3.jan.: Nissens bolig. I år viser museets nisser, hvordan de bor.

16. jan. - 7. marts: Billeder fra Torun. Den gamle Hansestad Torun, hovedbyen i Sønderjyllands polske venskabsamt, præsenteres i et udvalg af ældre prospekter. Arr. i samarbejde med Regionsmuseet i Torun.

En løjtnant fra 1864

En Løjtnant fra 1864. Lieutenant P. E. M. Ramsings breve fra den sidste slesvigske krig. Red. af Henrik R. Wulff og Thomas Wulff. Historiecenter Dybbøl Banke, 1997. 131 s. Hft. Pris: 160 kr.

Der er allerede udgivet utallige samlinger af soldaterbreve fra krigen i 1864. Hvis man orker at læse flere, er denne brevudgave imidlertid ikke den ringeste. Så velbelyst som denne krigs militære forløb er, kan man ikke forvente nyt, men man får et par timers god læsning.

Ramsing deltog i krigen som 26-årig løjtnant. Det meste af tiden var han »kontorkriger« som medlem af en brigadestab, men helt undgik han dog ikke at komme i kamp. Sin ilddåb fik han i slaget ved Mysunde den 2. februar, og få dage senere måtte han gøre den barske march fra Danevirke til Dybbøl med. Militært var tilbagetoget »det eneste der var at gøre, det er let nok at sidde i København i sin varme stue og smøre tirader op om fejhed og klejnmodighed«. Også ved senere lejligheder luffer Ramsing sin dybe skepsis over for hovedstadsbladene.

For Ramsing vekslede tiden derefter med relativt behagelige, men kedelige perioder på Als og tjeneste i Dybbøllstillingen. Længe er han fortroingsfuld med hensyn til stillingens holdbarhed, eller også forsøger han blot at berolige forældrene og broderen, som modtager brevene. Det preussiske bombardement af Sønderborg fylder ham med afsky. Selve Dybbøls fald kommer ikke uventet, og han finder, at stillingen burde have været rømmet før. Også her deler Ramsing den almindelige holdning blandt officererne. Desværre belyser brevene kun yderst kortfattet slaget om Als den 29. juni.

Ramsing var en nøgtern iagttagere med blik for hærens svagheder og dertil en dygtig skribent. Hans humor og selvironi kommer til udtryk, f.eks. når han beskriver sine overvejelser om, hvorledes han skal stille sig i positur hos fotografen. Selv om han som stabsofficer gennemgående var bedre stillet end de menige, kendte han soldaterlivets besværligheder: sult og tørst, kulde, mangel på søvn og almindelig udmattelse. Krigsbegejstring er der intet af - tværtimod: »Dog krigen kræver jo sine ofre;

det er et i sandhed sørgeligt håndværk. Mennesker, som aldrig har set hinanden før og aldrig har haft noget imod hinanden, går nu som blodige rovdyr løs på hinanden tørstende efter blod; hvad, ved flid og industri er oprejst i mange år, går op i røg og flammer i få timer«.

Brevene gengives i deres helhed. Nødvendige fagudtryk og lignende forklares, men ellers har udgiverne med rette valgt at være tilbageholdende med kommentarer. Teksten suppleres med et par illustrationer, herunder kort. Vi får at vide, at satsen er udvalgt med særlig omhu, men desværre er trykket blevet lidt svagt.

Hans Schultz Hansen

Pærer, bonner og flæsk

Jutta Kürtz: Die gute alte Küche Schleswig-Holsteins. 124 s. ill. Verlag Boyens & Co. Heide. Pris: 38 DM.

Den stigende internationalisering og globalisering spejler sig på to måder i nutidens udvalg af kogebøger. Dels udgives der talrige kogebøger med opskrifter fra alverdens køkkener, spændende fra det klassiske italienske til det asiatiske blandingskøkken, dels er der fortsat stor interesse for de regionale kosttraditioner i Europa som udtryk for noget kulturelt særegent.

Genudgivelse af regionale kogebøger fra Fyn, Bornholm, Vendsyssel og Sønderjylland er danske eksempler på denne tidsstrømning, som også findes i andre lande. Et karakteristisk eksempel herpå er Jutta Kürtz' slesvig-holstenske kogebog. Lad det være sagt straks - bogen er solidt, godt håndværk - både i layout og indhold - den bliver man ikke snydt med at bruge i sit køkken.

Kogebogen indeholder 170 opskrifter, fordelt på supper og forretter, hovedretter, fisk, grønsager og saucer, melpisser, desserter og bagværk og drikke. Her er alle klassikerne fra det slesvig-holstenske køkken forsynet med præcise mål og vægt samt gode fremgangsmåder. Opskrifterne bliver præsenteret område for område, og det kan være svært at huske, om en opskrift er gengivet i afsnittet om Ditmarsken eller i Nordfriesland, men med de to registre bag i bogen kan man på næsten ingen tid finde det ønskede. Bogen er forsynet med fremragende fotos, alle opstillingerne er fra

Det slesvig-holstenske Frilandsmuseum i Molfsee, og bogen er i øvrigt udgivet i samarbejde med dette museum.

Som kogebog er udgivelsen i top, og dette er dens sigte. Som indgang til kulturhistorien er den mere vanskelig at bruge, da der er tale om en helt idealiseret fremstilling af gamle kosttraditioner. De sociale forskelle omtales stort set ikke, forskellen på festmad og dagligmad er udvisket, ligeledes mangler årstidens variationer. Der er ikke henvisninger til litteratur eller kilder i øvrigt, selv om bogen antagelig bygger både på nye kildeindsamlinger og studier i ældre kogebogslitteratur. Som guide til en nostalgisk vandretur i de gode gamle dage er bogen fortræffelig, og den giver samtidig lyst til at gå i køkkenet.

Inge Adriansen

Gode historier fra Seem

Søren Mulvad: Seem Sogn. Folk og tilskikkelser i 1000 år. Af et grænsesogns historie. Historisk Samfund for Ribe Amt 1997. 242 s., ill. Pris: 150 kr.

Det er en meget indholdsrig og flot udstyret bog, Søren Mulvad har skrevet om Seem sogn i det gamle hertugdømme Slesvigs nordvestlige hjørne, som efter 1864 blev ved Danmark, så en del af sognegrænsen også var statsgrænse indtil 1920.

Forfatteren har brugt Historisk Arkiv i Seem sogn flittigt, men har også søgt i de uden-sogns kilder, der belyser et lokalsamfund, som har været underlagt det sammensurium af hertugelig og kongerigsk forvaltning, man kunne møde mange steder i Slesvig. Listen bagerst i bogen over de arkiver og samlinger, han har besøgt, røber en imponerende indsats som sporhund.

Mulvad holder tydeligvis af sit sogn - og af gode historier. De tretten selvstændige fortællinger, som afslutter teksten under overskriften »Folk og hændelser fra sognets fortid«, er efter min mening den mest vellykkede del af bogen. Nogle titler fra dette afsnit (Mordet i Seem Præstegård, Maimburg - En familiesaga fra Heden, Kongebesøg i Seem 1844 og To generationer af degne) antyder, hvor bredt han kommer omkring.

Den første (og største) del af bogen begynder med glimt fra oldtiden og rækker frem til

begivenheder i sognet både under og efter Anden Verdenskrig. Forløbet i tid afbrydes dog jævnlige af emneafsnit (bl.a. om Hverdag og fest, Det sjette bud, Det kære Mammon og Øvrigheden).

En sådan blanding af tids- og emneinddeling kan gøre det svært at bevare overblikket. Og desværre synes overblik ikke at høre til Mulvads stærke sider. Han får nogle gange fortalt den samme historie flere steder, af og til i så forskellige udgaver, at man kommer i tvivl om, hvilken der nu er rigtig - således i et par eksempler fra sognets præstehistorie:

Indtil 1630'erne havde Seem sin præst boende i sognet, men derefter blev det betjent af præster, som boede i Ribe, hvor de var kapellaner enter ved Domkirken eller ved Skt. Katarina. Om baggrunden for denne ændring fortæller Mulvad på side 133 og 139, at den sidste fastboende præst, Jens Regelsen, i 1632 blev fradømt kjole og krave »formedelst sin forseelse«, som bl.a. omfattede drikfældighed. På side 154 hedder det derimod, at »den sidste sognepæst, som boede i Seem, var Christen Jørgensen, som blev afsat fra sit embede i 1634 for sit slette levned«. Men ifølge den liste, som Mulvad gengiver på side 139, har den eneste præst i Seem ved navn Christen Jørgensen (den samme?) haft embedet 1583-1610.

Et andet sted, hvor oplysningerne ikke harmonerer, handler det om en præst ved navn Aagaard (1681-1690). Han nævnes to gange på side 139, første gang med fornavnet Lauritz, anden gang som Nikolaj Christensen Aagaard.

Sådanne selvmodsigelser bør luges ud, ved at nogen (og ikke kun forfatteren selv) læser en grundig korrektur før trykningen. For de skyldes vel blot, at Mulvad nu og da har arbejdet lidt for hurtigt - ikke at man må anse ham for upålidelig i almindelighed. Men de må mane til en vis skepsis hos læsere, der kunne ønske at bruge hans oplysninger som udgangspunkt for at forske videre selv.

Andre - især Seem sogns beboere - vil kunne have megen fornøjelse af Søren Mulvads store indsats med at samle småt og stort fra sognets fortid. Han må have lagt masser af arbejdstimer i denne bog, som viser, at man kan binde en stor buket af gode historier fra et lokalområde, blot man søger ivrigt nok.

Anker Thygesen

Sprogreskripterne 1851-64

Bagsiden
om
forsiden

Treårskrigen 1848-50 var højst en halv dansk sejr. Stormagterne tillod ikke, at hertugdømmet Slesvig blev indlemmet i kongeriget Danmark. Men Slesvigs administration blev adskilt fra Holstens, og den danske regering fik frie hænder til at fremme dansk sprog og kultur i Slesvig.

Hovedindholdet i den nye danske kulturpolitik var sprogreskripterne fra februar-marts 1851. Herefter skulle skoleundervisningen i Melleslesvig foregå på dansk i stedet for som hidtil på tysk, dog bortset fra fire tysktimer om ugen. I kirken mistede tysk sin monopolstilling som kirkesprog. Dansk gudstjeneste blev indført hver anden søndag, og ved de kirkelige handlinger blev sproget valgfrit; indtil 1861 skulle konfirmationen dog foregå på dansk.

Sprogreskripterens hovedmand var departementschef og senere direktør i Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, Theodor August Jes Regenburg (1815-95), der var født i Aabenraa. Regenburg var oplært i den sene enevældes bureaukrati, men med hensyn til Slesvig stod han på linje med de nationalliberale og ville som de rulle de foregående årtiers sprogskifte fra sønderjysk til plattysk hjemmesprog tilbage: »Vil man give mig frie hænder, magt og penge, vil jeg nok forpligte mig til at danisere hele Angel til Slien og landet til Treja måske Haddeby med«.

Så langt mod syd kom sprogreskripterne dog ikke til at gå. Men bortset fra Nordfriesland og de sydligste sogne i Angel omfattede de området fra Tønder og Bov i nord helt ned til Husum-Slesvig-linjen mod syd. Dermed gik reskripterne ud over de egne i midtlandet, hvor dansk (sønderjysk) endnu var befolkningens almindelige dagligsprog og et godt stykke ind i de egne mod øst og syd, hvor plattysk allerede før 1848 var blevet hjemmesprog hos befolkningens flertal.

Sprogreskripterne brød tillige med århundredgamle traditioner for tysk som kirke- og skolesprog, og de fire timers ugentlig tyskundervisning var for lidt til en befolkning, der havde talrige økonomiske forbindelser sydpå. Sprogordningen vakte melleslesvigernes uvilje og genoplivede den slesvig-holstenske agitation, som ellers i Slesvig var lammet siden juli 1850. Ved petitioner til den slesvigske stænderforsamling rejstes en storm af protester.

Kun i de altovervejende dansktalende sogne mod nord samt i Flensborg by, hvor tilslutningen til den danske menighed og borgerskole var frivillig, opnåedes i et vist omfang resultater i dansk retning. Men selv her reagerede folk mod det danske bureaukratis sproglige umyndiggørelse af melleslesvigerne. I politisk henseende blev sprogreskripterne derfor en belastning for det danske styre i Slesvig, og i udlandet skabte de udbredt modvilje mod Danmark.

Også grundtvigsk inspirerede danske nordslesvigere kritiserede sprogreskripterens åndelige tvang. Efter deres mødested i Løgumkloster blev de kaldt »Klosterbrødre«. De foreslog, at der blev givet forældrene fri mulighed for at undervise deres børn privat på tysk. Det blev imidlertid fejlet til side af den danske regering.

Straks efter den tyske invasion i Slesvig i 1864 blev sprogreskripterne ophævet efter en folkeafstemning. De danske embedsmænd i Melleslesvig blev afskediget af de nye magthavere, og Regenburg mistede sin stilling, da hans ministerium blev nedlagt. Efter at have ført en ret moderat sprogpolitik i de første årtier gentog den preussiske regering fra slutningen af 1870'erne de danske fejltagelser mellem de slesvigske krige. Først efter 1920 blev »Klosterbrødrenes« frisindede tanker virkeliggjort med den liberale nordslesvigske mindretalsordning.

Hans Schultz Hansen